

דבר עבר

רשות העתיקות

מאי 2012 | סיוון תשע"ב

גליון חגיגי

לרגל הענקת פרס "שומר ציון" תשע"ב
מאת מרכז אינגבורג רנט ללימודי ירושלים

IERUSALEM, hodierna

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 17 | מאי 2012 | סיוון תשע"ב

תוכן העניינים

- 3 דבר מנהל רשות העתיקות
 4 דבר ראש מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים
 4 דבר יו"ר מועצת הרשות
 4 דבר יו"ר המועצה לארכיאולוגיה

38-5 | לכל אחד יש עיר ושמה ירושלים

- 5 מערות הקבורה בחקל דמא | ד"ר גדעון אבני
 7 החפירות במתחם כנסיית הקבר | ד"ר גדעון אבני
 9 שרידי כנסיות ומזרים בירושלים | ד"ר ג'ון זליגמן
 11 כנסיית הקתיסמה | ד"ר רינה אבנר
 13 "ירושלמי בירושלים - השתקפותה של עיר בראי עברה"
 ד"ר צבי גרינהוט
 16 לא רק העיר העתיקה | ד"ר יובל ברוך
 18 ארכיאולוגיה ומורשת קרב בתוואי הרכבת הקלה | ד"ר דוד עמית
 20 תעלת הניקוז ליד קשת רובינסון ויסודות הכותל | אלי שוקרון
 22 קופסה מעוטרת מחפירות חניון גבעתי | יאנה צ'חנוביץ
 23 ייצוב מתחם הכותל, שימורו ופיתוחו | יבגני איבנובסקי
 25 חפירות ברחבת הכותל ובחללי "הגשר הגדול"
 שלומית וקסלר-בדולח ואלכסנדר און
 27 חפירות קשת רובינסון | יעקב ביליג
 28 אוהל יצחק | ד"ר חיים ברבה
 29 העיר הקדושה ואני | עמית ראם
 31 מורדות הר ציון | ד"ר יחיאל זלינגר
 33 שימור מתחם קבר דוד ושיקומו | אדר' שחר פוני ואדר' אבי משיח
 36 בתי יוצר באזור מלון קראון פלאזה ובנייני האומה
 ד"ר רון בארי ודנית לוי
 37 חפירה בפארק טדי | אירנה זילברבוד
 38 "ירושלים לדור ודור" | חגית נויגבורן

41-39 | תצוגות בנוף הירושלמי

- 39 שלווה בארמונותיך - עתיקות ירושלים בכנסת ישראל | ד"ר חווה כץ
 41 ירושלים מרכז בין-לאומי בראי המטבעות | ד"ר גבריאלה ביכובסקי

42 | ירושלים של עתיד

- 42 פרויקט תיעוד מגילות מדבר יהודה | פנינה שור
 הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל | ד"ר עוזי דהרי

דבר המערכת

"לכל אחד יש עיר ושמה - ירושלים"

דומה שאין עוד עיר כירושלים, שכה רבים כתבו עליה וחקרו אותה. ירושלים הייתה מאז ומתמיד אבן שואבת ומקור השראה לבני דתות שונות ולבני תרבויות רבות ברחבי העולם. רבים נכספו אליה: עולי רגל, נוסעים, מצביאים ואומנים. בשל חשיבותה הדתית וההיסטורית, משכה העיר את תשומת לבם של חוקרים רבים.

כבר במאה הי"ט נערכו חפירות בעיר העתיקה. עלייה ניכרת בהיקף החפירות חלה אחרי 1967, ובעשור האחרון, רשות העתיקות מנהלת בירושלים את החפירות הנרחבות ביותר מאז ראשית המחקר הארכיאולוגי בעיר. החפירות הללו הן נדבך חשוב בהיכרותנו את ההיסטוריה המגוונת של העיר, וכמה מהן שינו מוסכמות שהיו מקובלות משך שנים רבות. משמעותה הדתית של העיר ומרכזיותה לשלוש הדתות המונותיאיסטיות - היהדות, הנצרות והאסלאם - מוצאים ביטוי מוחשי בשרידיה. השרידים הם עדות אילמת למאורעות, לפעילות האדם, לבנייה ולהרס. אנשי רשות העתיקות חושפים את השרידים הקדומים, משמרים אותם ושוקדים על הצגתם ועל הנגשתם לקהל.

גיליון חגיגי זה מופק לרגל הענקת פרס "שומר ציון" לרשות העתיקות על פעילותה בעיר הנצח. הוא מציג את פעילותה של הרשות ואת תרומתה לחשיפת מורשת התרבות של ירושלים בחפירות ברחבי העיר, במחקר, בשימור, בתערוכות ובחינוך.

קריאה מהנה

מר שוקה דורכמן | מנהל רשות העתיקות

עברה של ירושלים צפון באדמתה, שכבה מעל שכבה, ומשקף את ציר ההיסטוריה של האנושות. מורשת התרבות של ירושלים מגלמת בתוכה את הסיפור החשוב, הדרמטי, הלאומי והבין-לאומי, שהביא ללידתן של הדתות המונותאיסטיות. אנו, אנשי רשות העתיקות, זכינו זכות גדולה לחשוף, לשמר, לחקור ולספר את הסיפור הייחודי הזה בדור הזה. בכך אנו תורמים להבנת ההתרחשויות ההיסטוריות של עיר הקודש.

אכן, ירושלים על ראש שמחתנו. במהלך העשור האחרון פועלת הרשות בירושלים רבתי: בחפירות הצלה, בחפירות לצורכי פיתוח התיירות ובשימור מורשת התרבות הבנויה. פעילות זו אינטנסיבית מאוד, והיא מחייבת אותנו לקבל החלטות אחראיות ולשמור על רמה מקצועית גבוהה מאוד. ואכן, במהלך השנים האחרונות, מקדישה הנהלת הרשות תשומת לב מיוחדת למקצועיות. המקצועיות יוצרת חוסן במיצוב הרשות

בקהילייה הארכיאולוגית, בציבור ובקרב מקבלי החלטות. בדרך זו, מממשת הרשות את חזון הרשות: **"רשות העתיקות תהא המוסד המקצועי המוביל בארכיאולוגיה של ישראל"**.

לעבודה בירושלים היבטים נוספים, המציבים אותנו מעת לעת בעין הסערה, שהרי בירושלים כל עניין הוא טעון. חשוב שאנחנו, ארגון ממלכתי, חסר פניות, הפועל מכוח החוק, יהיה כאן ויעשה את העבודה הכללית כחשובה הזו. זהו האתגר שלנו. גם כשאנחנו סופנים ביקורת, ולעתים אף ביקורת נוקבת, אנו מקפידים הקפדה יתרה על מקצועיות. את החלטותינו אנו מקבלים בהתחשב בכל הגורמים המשפיעים כדי שהתנהלותנו תהיה נכונה.

פעילות כה אינטנסיבית מתאפשרת הודות לצוות הארכיאולוגים, האדריכלים, המשמרים ושאר העובדים המצוינים שלנו. עובדים אלו חדורי-מוטיבציה, אכפתיים ויוזמים, ועליהם

גאותי. רשות העתיקות היא ארגון יוצא דופן. בשירות הציבורי, בעיקר בזכות איכות עובדיו. פרס "שומר ציון" מוענק לרשות העתיקות, ולמעשה, לכל אלה שעמלים וטורחים במשימה כל כך חשובה זו של חשיפה, שימור, לימוד ומחקר של ירושלים. ולא רק בירושלים, אלא בארץ כולה. זה המקום להודות לכל אחת ואחד מהם.

תודה למשפחת רנרט, שייסדה את קרן רנרט ללימודים מתקדמים ברשות, המשקיעה בפיתוחם המקצועי של העובדים. כמו כן, משפחת רנרט תורמת להקמת הקמפוס הלאומי לארכיאולוגיה של ארץ ישראל, שהתחלנו בבנייתו. תודה גם על תרומתם יוצאת הדופן למיזמים חשובים נוספים בישראל.

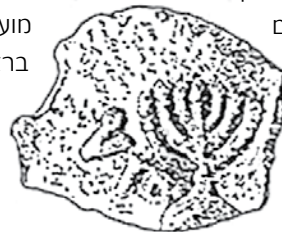
עלון מיוחד זה של דבר עבר הופק במיוחד לכבוד זכיית רשות העתיקות בפרס "שומר ציון". רגע של גאווה, אך גם של מחויבות להמשיך לשפר ולהשתפר בכל תחומי העשייה. ■

פרופ' יהושע שוורץ | ראש מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים

מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים נוסד לפני 18 שנה על-ידי אירא ואינגבורג רנרט (Ira and Ingeborg Rennert), והוא פועל בחסות המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) בפקולטה למדעי היהדות באוניברסיטת בראיילן. מרכז רנרט עוסק בחקר ירושלים מכל היבטיו, מהעת העתיקה ועד ימינו אנו, בדגש מיוחד על חקר הארכיאולוגיה של ירושלים. חידושי מרכז רנרט ומחקריו מובאים לידיעת קהל החוקרים והציבור הרחב בכתיבת וסדרות הרואים אור מטעמו, כגון "חידושים בחקר ירושלים", "ירושלים וארץ-ישראל" ו-Jewish and Christian Perspectives. המרכז מקיים פעילות אקדמית ענפה בתחומים רבים הקשורים לחקר ירושלים, ונחשב לאחד ממרכזי המחקר המובילים באוניברסיטת בראיילן.

מדי שנה מעניק מרכז רנרט את פרס "שומר ציון" לאישיות או למוסד שהצטיינו בפעילות למען ירושלים. הזוכים בפרס בעבר, מהארץ ומחו"ל, מייצגים מגוון רחב של תחומים, למשל: מחקר אקדמי, ספרות, עתונות, פוליטיקה ופובליציסטיקה, ויזמות. הזוכה הראשון בפרס "שומר ציון" היה חתן פרס נובל לשלום, פרופ' אלי ויזל, ובשנה שעברה זכה ד"ר דורי גולד, לשעבר שגריר מדינת ישראל באו"ם. כל חתני הפרס וכלות הפרס עשו ועושים למען ירושלים. הם קשורים לעיר בקשר מיוחד, והעמיקו את תודעת העיר בתודעת הציבור בארץ ובעולם.

פרס "שומר ציון" לשנת תשע"ב מוענק לרשות העתיקות ולעומד בראשה, מר שוקה דורכמן. כמדי שנה, הפרס יוענק באירוע חגיגי במלון המלך

דוד בירושלים בנוכחותם של אנשי אקדמיה וציבור רבים ואורחים חשובים מהקהילה הארכיאולוגית בארץ. ועדת הפרס, בראשותם של אירא רנרט ופרופ' אלי ויזל, החליטה להעניק את פרס "שומר ציון" תשע"ב לרשות העתיקות על תרומתה לארכיאולוגיה של ירושלים. חפירות רשות העתיקות בירושלים בשני העשורים האחרונים שינו לחלוטין את הידע הארכיאולוגי וההיסטורי הקיים, ותרמו תרומה של ממש לחשיפה רחבה של מורשת התרבות של העיר לגווייה. במפעלי החפירות, במחקר, בפרסומים המדעיים, בפעולות השימור וביוזמות החינוכיות והציבוריות תרמה רשות העתיקות תרומה חשובה למורשת ירושלים. מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים מצדיע לרשות העתיקות ולעובדיה בכל התחומים, וכן לעומד בראשה מר שוקה דורכמן. ■

פרופ' איוון פרידמן | יו"ר, מועצת רשות העתיקות

רשות העתיקות מתברכת בקבלה את פרס "שומר ציון" ממרכז אירא ואינגבורג רנט על תרומתה לארכאולוגיה של ירושלים ושמירת עתיקותיה ומורשתה.

ירושלים, עיר שחוברה לה יחדיו, אין כמותה עיר פלורליסטית. חיים בה בני דתות שונות ובעלי אמונות ודעות קיצוניים, בני לאומים, צבעים, מעמדות ומסורות מגוונים ומנוגדים. כולם עולים וצומחים מתוך רבדי עברה וכל התהפכות שעברו עליה לאורך הדורות מוצאות ביטוי בפסיפס האנשים החיים בה. אין לירושלים עבר אחד - היא ערש מולדת לדתות ניצות שכל אחת מחפשת את זהותה ומשמעותה בין רגבי עברה, וכולם עומדים משתאים כשמתגלים צפונותיה.

רשות העתיקות ממשיכה מסורת מפוארת של 150 שנות חפירות ארכיאולוגיות בירושלים. עם ההמשכיות יש גם הרבה מן המהפכה:

מבטא את תפקידה של הרשות כ"שומר ציון". רשות העתיקות אינה שומרת את אוצרות העבר לעצמה ושוקדת על מתן אפשרות לציבור להכיר את עברה של ירושלים ולהתקרב למורשתה. ילדים משתתפים בחפירות חינוכיות ומטבעות ירושלים מוצגות לציבור כש"שומרי ציון" משתדלים לאפשר לכל מי שרוצה לחזות בירושלים לבוא ולראות את החדשות בעתיקות.

מנכ"ל הרשות, שוקה דורפמן, מנווט את ספינת רשות העתיקות במים הסוערים של המציאות הירושלמית. הוא שומר על המקצועיות והחדשנות שבחפירה הארכיאולוגית תוך ראייה ממלכתית של תפקיד הרשות כשומרת ציון. על כן נבחר לקבל את הפרס בשם רשות העתיקות וברכותינו הלבביות נתונות לו.

פרופ' רוני רייך | יו"ר, המועצה לארכיאולוגיה

"על חומותייך ירושלים הפקדתי שומרים" (ישעיה 6:30)

זה כ-150 שנה נערכות חפירות ארכיאולוגיות באתריה הקדומים של ירושלים, ואלה הרבו מאוד את ידיעותינו על תולדות העיר. חקירת שרידיה העתיקים של ירושלים מדגישה את היותה של ירושלים עיר של קצוות.

המחקר הארכיאולוגי של העיר אינו משימה קלה, בוודאי ביחס לאתרי עתיקות אחרים בארץ. גם שימור העתיקות בעיר והשמירה עליהן הן פעולות מורכבות מאוד. עובדה זו נובעת ממעמדה המיוחד של העיר: עיר הקדושה לשלוש הדתות הגדולות; 'עיר חיה', שמרבית האתרים הקדומים בה מצויים מתחת למבנים ולשכונות בני ימינו; עיר הנמצאת בתהליך פיתוח מואץ מאז איחודה בשנת 1967; ועיר שכל הסוגיות החברתיות והפוליטיות הנוגעות לתושביה שנויות במחלוקת. כמעט כל פעולה הקשורה במקרקעין בירושלים נוגעת גם בעתיקות - אחד מעצביה החשופים של העיר הזאת. אף

מאז לקחה רשות העתיקות את ההובלה בנושא נחשפו נצורות מעבר העיר ונתקבלה תמונה עשירה ומגוונת של אוצרות מורשת לאומית ומורשת תרבותית עולמית.

חפירות עיר דוד, שם הולכים ונחשפים האתרים בהם "התחיל הכל" בימי הבית הראשון והשני, ערש העם היהודי, דרך עולי הרגל שהולכת ונחשפת כפי שעמדה בתקופה הרומית ועד שרידי החורבן והחיים לאחריו נחשף עבר העיר. מתגלים גם מחנה הלגיון הרומי, מערכות המים של העיר שאפשרו את קיומה וכן כנסיותיה, מסגדיה וחייה בין צלבנים, ממלכים ועותמים.

החפירות נעשות במקצועיות, זהירות ותוך שמירה קפדנית על אוצרות העבר. להתלהבות שבגילוי העבר מצטרפת הדאגה לשימורו. השילוב בין חפירה, גילוי ופרסום הממצאים לבין השימור הקפדני למען הדורות הבאים

על-פיכך, קיים עניין רב בעתיקות העיר בקרב תושבי ישראל, מכל הקבוצות החברתיות בעיר וגם בעולם כולו. עתיקות אלה מושכות תיירי פנים וחוץ, וגם תקציבים רבים.

לרשות העתיקות חלק נכבד במחקרה של ירושלים, שכן מרבית החפירות בעיר נערכות מטעמה. הדבר ניכר בפרסומים הרבים הרואים אור מטעמה ובכנסים שהיא עורכת על אודות העיר. כאמור, לרשות העתיקות גם התפקיד המורכב, לעתים כפוי הטובה, של השמירה על עתיקות העיר. השמירה על העתיקות נעשית במגוון דרכים: התערבות בשלבי התכנון של פיתוח העיר, פיקוח בלתי-אמצעי בשטח על פעולות הפיתוח,

עריכת חפירות הצלה, מניעת חפירות שאינן חוקיות, ולבסוף, שימור פיסה של מבנים עתיקים (לעתים במאבק עם בעלי אינטרסים מנוגדים). אלה תפקידיה של רשות העתיקות מכוח חוק העתיקות. אין רגע דל, הן מבחינת הקושי הן מבחינת המורכבות, אך העניין הרב והסיפוק בהשלמת המשימה מחפים על כך.

כשאני סוקר את פעולותיה בדור האחרון, דומני שרשות העתיקות והעומדים בראשה מצליחים היטב לעמוד במשימות אלו, לטובת עתיקות העיר וחקר תולדותיה, ועל כך אני מבקש לברכם.

מערות הקבורה בחקל דמא

ד"ר גדעון אבני

אינדיאנה ג'ונס: חדר קבורה גדול, חצוב בסלע, שנראה כאילו השימוש בו פסק רק אתמול. בדפנות החדר היו כוכים, ובהם גלוסקמות, ועל רצפתו היו עשרות נרות חרס וכלי זכוכית. מהחדר הראשון הוביל מעבר צר לחדר נוסף, וממנו לעוד אחד ועוד אחד, ולבסוף היה גם מעבר למערה אחרת, ובה ארבעה חדרים, וממנה לעוד מערה - כולן שלמות, על ממצאיהן, ובהן ארונות קבורה, גלוסקמות, כלי חרס וכלי זכוכית רבים. שעה ארוכה זחלנו במבוך החדרים, מתפעלים מהאיכות הגבוהה

במשרדי מרחב ירושלים, ששכן אז במוזיאון רוקפלר, התקבלה הודעה במכשיר הקשר (אף אחד לא חלם אז על טלפונים סלולריים...). המודיע היה המפקח שלנו במזרח העיר, סטודנט צעיר בשם ראפע אבו ריא, שהשיג על עבודת טרקטור ליד צומת נחל קדרון וגיבן בן הנום. הראשון שהגיע לאתר היה צביקה גרינהוט, ארכיאולוג המחוז, אשר זיהה מיד את הפתח המרובע הקטן, החצוב בחזית הסלע והסגור באבן פקק מרובעת, כפתחה של מערת קבורה.

יש חפירות הצלה שיוצאות לפועל לאחר תכנון ארוך וקפדני, הכנת מסגרת תקציבית מתאימה, הכשרת שטח החפירה וגיוס צוות ארכיאולוגים ופועלים, ויש כאלו שתחילתן בחטף, בעקבות הודעה קצרה ותכליתית: "תגיעו מהר, גילינו משהו חשוב!". כך היה ביום קיץ חם אחד בשנת 1989, בימים שלפני הקמת רשות העתיקות...

מערות קבורה מימי הבית השני שהתגלו בעת הרחבת כביש מזרזם לעיר דוד. חופרים: ד"ר גדעון אבני וד"ר צבי גרינהוט

- ☑ מערות חקל דמא - חדר כוכים האופייני לקבורה היהודית בימי הבית השני
- ☑ צוות החוקרים במעבה האדמה (ד"ר דונלד אריאל מציץ מן הפתח)

של החציבה, מעיטורי הקירות ומדלתות האבן שחיברו בין כמה מהחדרים, ובעיקר מהעובדה שכל המערות נמצאו שלמות על תכולתן העשירה. ההתרשמות הראשונה

לאחר שהסרנו את אבן הסגירה, זחלנו פנימה, מצפים למצוא חדר אחד קטן שתום בסחף, כדרך של מערות קבורה. אולם, המראה שנגלה לעינינו היה נראה כלקוח מסרטי

הובילה להערכה כי אלו הן מערות מפוארות מימי הבית השני, ככל הנראה של משפחות מעשירי ירושלים.

המסקנה הייתה ברורה ומיידית: חייבים לחפור, ומהר. יש לתעד את המערות על ממצאיהן לפני שייהרסו, יישדדו או ייסתמו. בימים שלאחר מכן התחלנו בחפירה שיטתית, שאליה גויס צוותו המצומצם של מרחב ירושלים (ארבעה אנשים!), ואליו הצטרפו מתנדבים נוספים מרשות העתיקות ומהאוניברסיטה. השמועה עשתה לה כפיים. מערות מפוארות, שלא נפגעו או נשדדו בתקופות עתיקות, הן ממצא חריג ויוצא דופן, על אחת כמה וכמה בירושלים. וכך, עסקנו

במשך כמה ימים, בעזרתה של חבורה נלהבת של סטודנטים ועובדים, בחפירה סביב השעון, שבמהלכה תיעדנו את הממצאים והעברנו אותם למעבדות להמשך הטיפול בהם.

לא חסרו רגעים של חשש ודאגה במהלך החפירה המזורזת. הימים היו ימי האינתיפדה הראשונה, ומהומות במזרח העיר היו מעשה של יום-יום. למזלנו, אירועים אלו לא הורגשו בעולם התחתון של מעמקי המערות. אחרי יומיים של חפירה, הראה לנו אחד הפועלים ידיעה שהתפרסמה באותו בוקר בעיתון המזרח-ירושלמי "אל-קודס", ובה תיאור ציורי של חפירה "סודית" במערות ענק עתיקות, ובהן שפע של זהב ותכשיטים קדומים. כמו

בכל שמועה, היה גם בידיעה הזו היה גרעין של אמת, שכן בין הממצאים בכוכי הקבורה ובגלוסקמות היו גם תכשיטי נשים מזהב. למזלנו, הידיעה לא ציינה את מקום התגלית, וכך זכינו לעוד כמה ימי חסד.

החלק המסובך ביותר היה להוציא את עשרות הגלוסקמות ועליהן כתובות מן המערות ולהעבירן למעבדות במוזיאון רוקפלר. גייסנו לצורך כך משאית הובלות וכמה טנדרים, מאלו המצויים תדיר באזור שער שכם, וכך, במאמץ אחרון, פיינו את הארונות למקום מבטחים. את הסרקופגים הכבדים לא הצלחנו להוציא, ולאחר צילום מדוקדק שלהם נאלצנו להשאירם במערה. בערב של היום האחרון, סגרנו את פתחי המערות בלוחות האבן המקוריים וערמנו ערמות עפר גבוהות על הפתח.

התגלית הגדולה של החפירות במערות חקל דמא התבררה רק כמה שבועות מאוחר יותר, כאשר את הכתובות שעל הגלוסקמות פיענחה חוקרת האפיגרפיה טל אילן. מהכתובות התברר, שמערות הקבורה שחפרנו היו אחוזות קבר מפוארות של שלוש משפחות יהודיות, שמוצאן מסוריה ומלבנון. משפחות אלו עלו לארץ במאה הא' לפסה"ג, התיישבו בירושלים, שם קבעו את אחוזת הקבורה המשפחתית, וקברו בה במהלך שלושה או ארבעה דורות. אחת הגלוסקמות, שלצערנו נמצאה שבורה, סיפקה את המפתח להבנת זהותן של המשפחות הללו. הכתובת "אריסטון אפמי" רמזה למוצא של אבי המשפחה בעיר אפמיאה שבצפון סוריה, וקשרה את הממצא הארכיאולוגי במערות הקבורה שבגיאי בן הנום לאדם המוזכר בשמו במסכת חלה במשנה: "אריסטון הביא בימוריו מאפמיא וקבלו ממנו מפני שאמרו: הקונה בסוריא, כקונה בפרור שבירושלים" (חלה ד, יא).

✦ חדר מעוטר בדגמים גיאומטריים

החפירות במתחם כנסיית הקבר

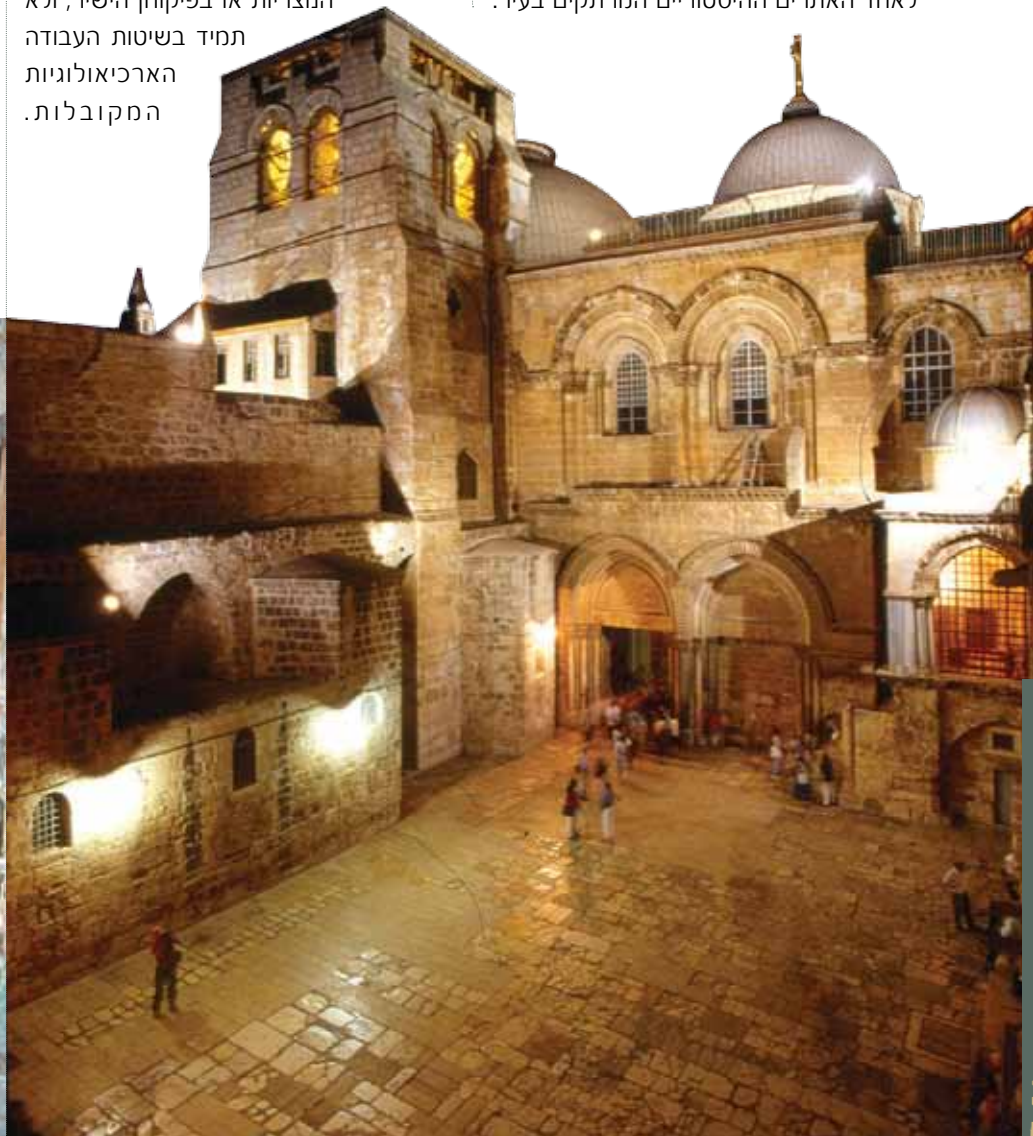
ד"ר גדעון אבני

מאז ימיו של צלאח אדין, נמנעו השלטונות האזרחיים בירושלים מהתערבות ישירה בענייניהן של העדות הנוצריות בכנסיית הקבר. מדיניות דומה נקטו גם אגפי העתיקות בימי המנדט הבריטי, בזמן השלטון הירדני וגם במדינת ישראל.

על רקע מציאות לא־כליכך מעודדת זו הבחינו בשנת 1995 מפקחי העתיקות של מרחב ירושלים בפינוי מתמשך של שפכי עפר ממרתפים בשטחי הפטריארכיה הקופטית שמצפון לכנסיית הקבר. לאחר בירור קצר, הוברר שפעולות אלה נערכו ביוזמתו של המוטראן הקופטי כדי להרחיב את שטחי התפילה והפעילות בחללים התת־קרקעיים שמחת לבניין הפטריארכיה. השאלה הייתה,

חפירה ארכיאולוגית סדורה במתחם כנסיית הקבר הייתה במשך שנים רבות בגדר משאלת־לב. רק חוקרים מעטים הצליחו בעבר לתעד מפלסים קדומים בכנסייה, שכל עדה בה שומרת בקנאות על תחומה ועל נכסיה. גם במקרים שהתאפשרו חפירות בעבר, הן נעשו רק מטעם נציגי העדות הנוצריות או בפיקוחן הישיר, ולא תמיד בשיטות העבודה הארכיאולוגיות המקובלות.

בין עשרות אתרי הדת הנוצריים שנתברכה בהם העיר העתיקה של ירושלים, כנסיית הקבר היא ללא ספק החשובה וגם הציורית ביותר מבחינת הנוף האנושי שבה. במתחם המלבני הקטן שברובע הנוצרי מצטופפות שש עדות נוצריות, החיות זו בצד זו, לא תמיד בהרמוניה מושלמת, ומספקות תפאורה חיה לאחד האתרים ההיסטוריים המרתקים בעיר.

▣ מדידות בחדר הסמוך לרוטונדה של כנסיית הקבר, המודד: מרק וקנין
 ▣ רחבת הכניסה לכנסיית הקבר בשעת לילה

הופרה לאחר כמה חודשים כאשר עלה קצפם של השכנים על העבודות. סמוך למבנה הפטריארכיה התקיים בזמנו מפעל משפחתי למוצרי עור בבעלותו של תושב ערבי, מוסלמי. יום בהיר אחד הוא גילה, שממש סמוך למפעל שלו מבצעים השכנים הקופטים חפירה ארכיאולוגית ללא ידיעתו. באחד הערבים נכנסו הוא ופועליו למרתף דרך פתח ברצפת החנות, ובמקום התפתח עימות קצר שהסתיים בהזמנת המשטרה ובהגשת תלונות הדדיות. היה זה האות לסיים את החפירות שלנו בשטח. צו מהיר של בית המשפט הורה על הקפאת המצב עד לבירור הסוגיה, בירור שנמשך עד עצם היום הזה (ועברו מאז כבר 16 שנה), ולא נראה שיסתיים בקרוב.

העתיקות, במרתפי הפטריארכיה הקופטית שברובע הנוצרי, בשטח הגובל בכנסיית הקבר. אחד התנאים שהוצבו בפנינו היה שלא נשתף "זרים" בחפירות, אלא נעזר רק בצוות המקומי של עובדי הפטריארכיה, רובם ככולם פרחי כמורה ממצרים שהגיעו לירושלים לשרת בקודש במשך כמה שנים. וכך, הגענו מדי יום לפטריארכיה, ירדנו למפלסי המרתף של הבניין, ושם חיכו לנו העובדים המצריים החייכנים. במשך שעות ארוכות חפרנו את הצטברויות העפר שכיסו במהלך הדורות את מרתפי הבניין. בסופו של דבר, זכינו (וגם זיכינו את בעלי הבית המקומיים) בתגלית של ממש: חשפנו את שרידיה של כנסייה קדומה הצמודה לכנסיית הקבר מצפון, אשר נוסדה

מה עושים במקום שבו הרשויות האזרחיות אינן ששות לאכוף את חוקי המדינה בשל חשש מהסתבכות על רקע דתי? החלטנו לנסות ולהידבר עם המוטראן, ולשכנע אותו שכדאי לו שאנשי רשות העתיקות יבצעו חפירה ארכיאולוגית מסודרת במקום. לא תלינו תקוות רבות במהלך הזה, אולם להפתעתנו, נתקלנו בפתיחות רבה מצדו. לאחר סדרה ארוכה של פגישות, הגענו להסכמה שהארכיאולוגים ישמשו "סוכני ידע" באמצעות חפירה ותיעוד של ההיסטוריה הקדומה של המתחם. רק תנאי אחד "קטן" הוצב בפנינו בצורה מפורשת: עלינו, הארכיאולוגים, לחפור ולחקור כאנשי מקצוע, ובלבד שנספק להם את ההוכחה האולטימטיבית שהקופטים (במקרה

חדר האוכל של המנזר הצלבני, המעוטר בתמישיחי קיר מהמאות היח'–היט'

ברם, כמו שאמרו אבותינו "כל עקבה לטובה". את שיטת המשאומתן הייחודית שפיתחנו עם המוטראן הקופטי יישמנו, אמנם לא תמיד באותה הצלחה, גם עם ראשי העדות האחרות בכנסיית הקבר. וכך, צעד אחר צעד, הצלחנו לחשוף עוד פינות נסתרות במתחם הכנסייה בעבודה סיזיפית, שקרוב לוודאי שלא תיגמר בתקופתנו. כך גם למדנו שיעור לא קטן ביחסי אנוש, פוליטיקה מקומית ופולקלור ירושלמי רב־דורות.

ככל הנראה לאחר התקופה הביזנטית, תחת השלטון המוסלמי בעיר. גילוי זה חשף פן מפתיע של פתיחות וסובלנות כלפי פעולות הבנייה של הנוצרים בימי הביניים. על פי נוהגי המקום, החפירה לוותה בפגישות ארוכות עם המוטראן הקופטי, שבמהלכן שתינו עשרות כוסות קפה, דיווחנו על התקדמות העבודות, וכדרך המשאים והמתנים מדורי דורות, ניסינו "להוציא" עוד משהו זה מזה. האידיליה הזו של חפירה במעין "מציאות נפרדת", שהתגבשה במרתפי הפטריארכיה,

זה; היוונים, הלטינים או הארמנים, במקרים אחרים - תלוי עם מי היה לנו עסק באותו הרגע) היו הראשונים לבנות את הכנסייה ולפתח את סביבתה עוד בתקופה הביזנטית. לאור "ההבנות" הללו נפתחה בפנינו האפשרות, כמעט בפעם הראשונה בתולדות המחקר, לבצע חקירה אמיתית במתחם הכנסייה כדי לנסות ולשחזר בחפירה ארכיאולוגית ועל סמך ניתוח אדריכלי את תהליכי ההתפתחות של המבנה המרתק הזה. במשך חודשים ארוכים ערכנו חפירה סדורה, תחת הרשאה של רשות

שרידי כנסיות ומנזרים בירושלים

מחפירות רשות העתיקות

ד"ר ג'ון זליגמן

הצרכים הפיזיים שלהם. המתחם כולל בית מרחץ גדול, כך שעולי הרגל יכלו להיכנס למקומות הקדושים נקיים פיזית ורעננים רוחנית. גם החיות טופלו היטב, עם סדרה של אורות עבור חמורים וסוסים שהוקמו בשטח בניין המנזר. מאמץ עצום הושקע באספקת מים לאדם וגם החיה, מאמץ שנתם את ביטויו בתעלות ארוכות המחוברים שתי בריכות

במהלך עבודות של כביש מס' 1 בחפירות של אלכסנדר און, אלי שוקרון ודוד עמית. מבנים אלה ממלאים את השטח מצפון לשער שכם במקבץ של מנזרים, שעדיין קיימים בחלקם מתחת לגלגלי המכוניות ושל הרכבת הקלה. מנזרים אלה, והקפלאות בתוכם שפעם שימשו את המתפללים, מראים דרך הממצא של כתובות ביוונית וארמנית, כי ירושלים הייתה בית בתקופה הביזנטית לקהילות רבות, תכונה של העיר לאורך כל ההיסטוריה. אפילו ארצות קטנות ורחוקות שלחו נציגים לירושלים. הגילוי של הקריפטה לקבורה במנזר קטן עם כתובת בכתב גיאורגי עתיק מראה כי אפילו מאמינים מהקווקז הקימו במנזרים ברחבי ירושלים.

שני מנזרים ענק נחפרו בקצה המזרחי של ירושלים.

הראשון התגלה במהלך קידוח המנהרה על הכביש מיריחו לירושלים והביא לחפירת האתר עלידי דוד עמית, ג'ון זליגמן ואירינה זילברבוד. זה היה מבנה גדול שנבנה על הדרך העתיקה לעיר הקודש מן במדבר יהודה. המנזר, שלא זוהה, פעל כתחנת הדרכים בתקופות הביזנטית והערבית הקדומה. המנזר נתן מחסה לנוסעים על הדרך וסיפק להם את

בתוצאות של חפירות הצלה תמיד יש פוטנציאל להפתעה. בעוד רוב החפירות יוצרות ממצאים יומיומיים, וחושפות שרידים בעלי חשיבות מוגבלת, תמיד יש ציפייה למצוא אתר שיכול לרגש ולהדהים אותנו. במהלך שני העשורים האחרונים סדרה של חפירות שנערכו בירושלים וסביבותיה חשפו ממצאים ששינו את הבנתנו הארכיאולוגית של העיר, חיזקו תופעות תרבותיות שונות שנחקרו בעבר, חשפו שרידים בעלי תכונות אסתטיות יוצאת דופן ויופיים והציתו עניין ציבורי הן בבית והן ברחבי העולם. גילוי שנופלים לתוך כל הקטגוריות הללו הם הכנסיות והמנזרים של התקופה הביזנטית והצלבנית שנחשפו במהלך מספר פרויקטי תשתית חשובים העיר.

אתרים כנסייתיים משמעותיים נמצאו במקרה במהלך סלילת כבישים. שרידי הכנסייה, והמנזר לידו, הראשונה ברשימה זו, הייתה הכנסייה זיכרון המתומנת של הקתיסמה, שנחשפו לצד דרך חברון ליד מנזר אליאס. האתר קשור למקום מנוחתה המסורתית מרים הבתולה על הדרך מירושלים לבית לחם. בחפירה של רינה אבנר הוצגו לקהל הרחב ממצאים בעלי משמעות היסטורית, פסיפסים ייפיים ואדריכלות מרשימה. בשל החשיבות הדתית והתיירותית של האתר, ניסיונות שנעשו במהלך כמעט 15 שנים לפתח את האתר לעולי רגל ולתיירים. מסיבות שונות, ובעיקר בשל שיקולי תחבורה, תכנון, הכנת האתר לתצוגה נדחה, אם כי קיימת סבירות גבוהה כי כנסיית הקתיסמה יהיה פתוח לציבור בעתיד.

סדרה נוספת של כנסיות ומנזרים נמצאו

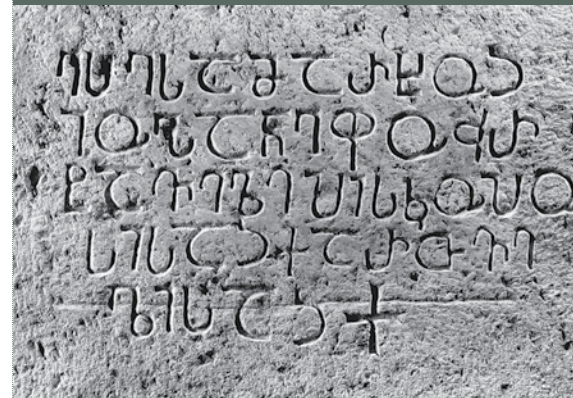

הפסיפס מהמנזר ליד אבו דיס

ענק פתוחים מחוץ לחומות המנזר, וכן ארבעה בורות מים בתוך המתחם. מנזר נוסף נחפר באבו דיס לאחר שהשרידים נפגעו קשות במהלך עבודות של משרד

▲ ציור הקיר ממנזר קבר מריה הבתולה בנחל קדרון
במוזיאון ישראל

▲ כתובת המוקדשת לבישוף יוהן הגיאורגי במנזר באום ליסון
▲ הקפאלה שהתגלתה מתחת לפטריארכיה הקופטית
במתחם כנסיית הקבר

הביטחון להקמת חומת הפרדה בצד המזרחי של העיר. מנזר, שאף הוא מתוארך לתקופה הביזנטית, נחפר על ידי יחיאל זלינגר וחיים ברבה. המבנה מעוטר בפסיפסים צבעוניים

ומאוחר יותר מפירוק על ידי סלאח אדין שלקח את אבני המנזר לבנייה המחודשת של חומות ירושלים. בחסות בית המלוכה של ממלכת ירושלים, המנזר אסף עושר ועוצמה במהלך התקופה הצלבנית, ונעשה המוסד הכנסייתי חשוב ושני רק לכנסיית הקבר. לא נחסכו משאבים בעיטור ועיצוב של המבנה, והפאר מוצג בבירור בקריפטת ששרדה. במהלך העבודות בשנות ה-30, כדי לשפר את הניקוז של נחל קדרון, חלק של האתר נחשף בחפירה של אגף העתיקות המנדטורי. עבודות ניקוז חדשות שוב הראו שקיימים ממצאים חשובים באתר ונחשף ציור קיר גדול. לאחר עבודות שימור קפדניות, הפרסקו הוסר, נוקה, ונלמד והוא מוצג בתפארת כעת במוזיאון ישראל. פרסקו צבעוני ומרהיב זה מראה חלק מסצנת ה-Deesis, איקונוגרפיה המציגה את התחינה של מריה ויוחנן המטביל אל ישו למחילה מחטאי האנושות. חלק גדול מהציור מקושט בכפות שריג אקנטוס בתוך מסגרת ובה כתובת לטינית של אמירה של אוגוסטינוס הקדוש המורה למי לסעוד שלא להיות מעורב ברכילות. כתובת זו מצביעה שהציור קישט את חדר האוכל של המנזר. ירושלים היא מוקד עניין לנצרות בתקופות רבות, שמשך אותם לבנות חלק מהמבנים המפוארים ביותר שנבנו אי פעם בעיר. נפלה בידינו הזכות להיות אלה שמגלים מחדש מונומנטים אלה במהלך העבודה שלנו ובכך אנו מעשירים את ההבנה הארכיאולוגית וההיסטורית של ירושלים. ■

שכללו עיצובים של צבי ותמנון בדגמים זהים לאלה על מנזר ארמני שנחפר בזמן בניית כנסיית העלייה הרוסית בהר הזיתים במאה ה-19. בתוך כנסיית הקבר עבודות פיתוח העניקו לי וגדעון אבני הזדמנות ייחודית וחד-פעמית לחפור לאתר הנוצרי החשוב ביותר בארץ-ישראל. העבודה העיקרית נערכה מתחת בנייני הפטריארכיה הקופטית האורתודוקסית, שבה התגלתה קפאלה המתוארכת למאות 9 או 10, שנוסדה לפני השינויים החשובים לכנסיית הקבר במאה ה-11 ובהתקופה הצלבנית. קפאלה זו, אודותיה אין לנו שום מידע היסטורי, נבנה בתקופה בה כמעט אין לנו מידע קודם על בניית כנסיות כלל. מתחת למבנה זה היה הבניין קודם, אולי הבפטיסטריום (חדק הטבילה) של כנסיית הקבר, אשר ידוע כי היה קיים באזור זה של הכנסייה במהלך התקופה הביזנטית. עבודה נוספת בתוך הקבר כללו תיעוד של מגדל הפעמונים וחפירה בבסיס שלה, וחפירה באזור של חדריים הקופטים מאחורי הקבר עצמו ברוטונדה של הכנסייה. מהתקופה הצלבנית נציין עבודה בנחל קדרון, מאחורי קבר מרים הבתולה ליד גת שמנים. אלה הם קריפטת קבורה המכיל את קברו המסורתי של מרים הבתולה, השריד היחיד מכנסייה ומנזר חשוב שהיה בעבר אחד המנזרים הגדולים ביותר של התקופה הביזנטית ומאוחר יותר הצלבנית בירושלים. המבנה סבל ככל הנראה ההרס כבד בהוראת הח'ליף הפאטימי אל-חכים בשנת 1009,

כנסיית הקתיסמה (המושב) של מריה בדרך לבית-לחם - עשרים שנה אחרי

ד"ר רינה אבנר

ובהם שלושה חדרי כניסה (בצפון, בדרום ובמערב) וארבע קפלות בפאות האלכסוניות של המתוקן, בין חדרי הכניסה. במזרח הובילו שלוש מדרגות אל הבמה ואל האפסיס, אשר בלט מזרחה מעבר למתאר החיצון של מבנה

נשארה תמיד קבועה אף על פי שהצליינים שתו מהם ונטלו מהם כדי לקחתם עמם. בראשית המאה הי"ב ראה את חורבות הכנסייה האב הרוסי דניאל, והוא סבר שהכנסייה הנציחה את החזיון שראתה מריה לפני שישבה לנוח, חזון שבו ראתה שני עמים: האחד צוחק וחוגג והאחר מקונן ומתאבל (נבואה למפלת היהדות ולעליית הנצרות). מקור מוסלמי

מהמאה ה' מוסר, שישו נולד במיל השלישי מירושלים, מיקום החוזר על עצמו בתיאורים הנוצריים של המיקום של כנסיית הקתיסמה והמקום שבו נחה מריה כשירדה עם יוסף להיפקד בבית לחם, לפני לידת ישו.

בחפירות באתר התגלו שרידים של מנזר סמוך לכנסייה מפוארת, שרוחבה 38 מ' ואורכה 41 מ'. תכנית הכנסייה מורכבת משלושה מתומנים חד-מרכזיים. במרכז המתומן הפנימי, הקטן, התגלה סלע. המתומן התיכון שימש מעין טיילת, שבה אפשר היה ללכת סביב הסלע. המתומן החיצון חולק לחדרים,

במשך ארבע עונות חפירה, בשנים 1993, 1997, 1999 ו-2000, חפרנו באמצע הדרך לבית לחם, למרגלות קיבוץ רמת רחל, כנסייה ביזנטית שהתגלתה בעת הרחבת הכביש במקום בשנת 1992. השם המקורי, היווני, של האתר, "קתיסמה", שפירושו מושב, השתמר במשובש בשמו הערבי של מאגר המים הסמוך "ביר קדיסמו".

מקורות היסטוריים מעידים שהכנסייה נבנתה בסביבות שנת 456 לסה"נ על ידי אלמנה עשירה בשם איקליה. הכנסייה נבנתה באתר קדוש, שבו נערך באמצע חודש אוגוסט חג לכבוד מריה "נושאת האל". במקום זה הוערך סלע, שזוהה בתקופה הביזנטית עם המקום שבו ישבה מריה לנוח זמן קצר לפני לידת ישו. לפי עדות מהמאה ה' לסה"נ, את הסלע ניסר מזכירו האישי של הקיסר הביזנטי, שביקש להעביר את המזבח לקונסטנטינופוליס, כנראה כדי לאחסנו בכנסייה שבנה למריה. עולה רגל אחר מהמאה ה' זיהה במקום את קבר רחל, כנסייה מפוארת ואת המעיין שממנו שתתה מריה כשברחה עם ישו ויוסף למצרים בעקבות הטבח שערך הורדוס בתינוקות שנולדו בבית לחם. אותו צליין מספר שבאותו המעיין נבעו המים מסלע, וכי כמות המים

פסיפס עצי התמר

כנסיית הקתיסמה התגלתה באקראי בעת הרחבת דרך חברון ליד מנזר מר אליאס. את החפירה באתר ניהלה ד"ר רינה אבנר.

הסלע הכירו את הכנסיות בירושלים, ובחרו לשלב בתכנית כיפת הסלע את המתאר האדריכלי של כנסיית הקתיסמה ואת הכיפה הגדולה של המבנה העגול שנבנה סביב קברו של ישו. המוסלמים ודאי הכירו את הדרשות ואת הפסוקים שקראו הנוצרים בכנסיית הקתיסמה ובכנסיות האחרות בחניהם, ובמיוחד את הדימויים של מריה שקשרו אותה עם המקדש היהודי ועם קודש הקודשים. נראה שהכתובת בפסיפס הקיר שבכיפת-הסלע, המתריסה נגד עיקרי האמונה הנוצריים, לצד מיקום כיפת הסלע וצורתה – שלושתם חברו יחד כדי להתריס וללעוג לנצרות. כיפת הסלע נבנתה על הר הבית בסתירה לנובאה של ישו בדבר שימומו של הר הבית.

הקירבה הגאוגרפית בין קבר רחל לכנסיית הקתיסמה מאפשרת לקשור בין רחל אמנו במקורות היהודיים לבין דימויה הקדומים של מריה אצל אבות הכנסייה. על סמך הדמיון בין האגדה הנוצרית שקידשה את האתר של הקתיסמה לבין הסיפור המקראי על מות רחל אמנו, אפשר להציע שהפולחן לתאוטוקוס בקתיסמה – החג הקדום ביותר המוכר לנו, שבו מוערצת מריה ללא קשר למחזור החגים הקשור בחיי ישו – נבע מההערה לרחל אמנו ליד קברה. גם תאריכו המקורי של חג התאוטוקוס בקתיסמה הפך לחג העלייה של מריה לשמים, הנחוג ברוב הכתות הנוצריות, ובגלל השינוי הזה הוקדם חג התאוטוקוס בקתיסמה ביומיים.

אתר הקתיסמה הוא אפוא לא רק אתר ארכיאולוגי מעניין ויפה בזכות האדריכלות והפסיפסים, אלא גם מסמך היסטורי מיד ראשונה, המציג דיאלוג תאולוגי בין שלוש הדתות המונותאיסטיות המקדשות את ארץ ישראל. האתר גם מלמד על תהליכים של התפשטות טריטוריאליה במקומות הקדושים בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה. מן הראוי היה להמשיך ולטפל באתר כדי לשמר ולהכשירו לתיירות מוסדרת. לצערי, המאמצים של אנשי רשות העתיקות, ובראשם של מייסדה ומנהלה הראשון אמיר דרורי ז"ל, לפתח במקום אתר תיירות לצליינות לא צלחו. באתר מבקרים כיום תיירים רבים. פגעי מזג האוויר, צמחי הבר הגדלים פרא והמבקרים הדורכים על תשתיות הטיח שנתרו מרצפות הפסיפסים של הכנסייה, מחישים את התפוררות האתר. ■

▲ טדי קולק מבקר באתר

▲ הפטריארך היווני וכבודתו מבקרים באתר

הושפעו מפסיפס הקיר של כיפת הסלע. הפסיפס האיכותי ביותר – ובו האבנים הקטנות ביותר וכמות הצבעים והגוונים הרבה ביותר – הונח מדרום-מזרח לאפסיס המרכזי. פסיפס זה מעוטר בדגם האופייני לאריגי משי מלכותיים, שהיו בשימוש בחצרות הקיסרים הביזנטיים במאות הח'–הי"ד לסה"נ, בחצר הח'ליף האומיי מרוואן השני, ובקרב שליטים וסאליים בארמניה במאות הי'–הי"ב. מקורם של אריגים אלו בחצר המלכים הסאסינים. מסורות שהשתמרו בספרות הח'דית ובחיבור נוצרי מהמאה ה' לסה"נ, המספר על המנוחה של מריה בדרך לבית לחם, ופסיפס עצי התמר שהתגלה מדרום-מזרח למח'ארב, וכן המקור המוסלמי המוסר שישו נולד במיל השלישי מירושלים וההשוואה בין הגרסה של הקוראן לסיפור של לידת ישו (סורה מרים 19, 22–26) – כל אלה מלמדים על כך שהמוסלמים אימצו את המסורת הנוצרית המקומית שקידשה את אתר הקתיסמה, אך התאימו את המסורת הנוצרית לגרסה של הקוראן. ההפקעה של האזורים המסוימים בכנסייה מידי הנוצרים לידי המוסלמים חוברת אל ידיעות מהמקורות הכתובים על אודות חוזי כניעה שנחתמו, ובעקבותיהם נאלצו הנוצרים למסור לידי המוסלמים אזורים מסוימים בתוך הכנסיות החשובות להם ובתמורה המוסלמים התחייבו לשמור על שלמות הכנסיות ועל חיי האדם של הנוצרים.

התכנית המיוחדת של כנסיית הקתיסמה חושפת את מקורותיה האדריכליים של כיפת הסלע. מסתבר, שהממונים על בניית כיפת

הכנסייה. בפינות שבין חדרי הכניסה לקפלות הסמוכות להן היו חדרי מעבר קטנים, שצורתם אינה רגולרית, ואשר דרכם אפשר היה להיכנס או לצאת ישירות מחדרי הכניסה אל הקפלות, מבלי לעבור דרך הטיילת ומרכז הכנסייה. לכל קפלה הייתה גם דלת שנפתחה אל הטיילת. ממדי הכנסייה ותכניתה המשוכללת הותאמו באופן מטבי לשימוש הצליינים. הם יכלו לקיים טקסים פרטיים בקפלות, תהלוכות סביב הסלע הקדוש במרכז הכנסייה וטקסים מרכזיים באזור המזרחי של המבנה, ליד האפסיס ובבמה. התכנית התאימה גם לעריכת תהלוכות במעברים שבקפלות ובטיילת, וכן במתומן הפנימי סביב הסלע.

בחפירה הובחנו שלושה שלבי בנייה, שתוארכו למאות הה'–הו' לסה"נ, וכן לתקופה האומיית (אמצע המאה הח' לסה"נ). בשלב השני, במאה הו', הורחבה הבמה מערבה והוחלפה מערכת האומנות שתמכה בקירוי מעל למתומן הפנימי. בשלב השלישי, בתקופה האומיית, הותקנה בדרום הכנסייה גומחה ששימשה כנראה מח'ארב לתפילה של מוסלמים. שינויים נוספים נערכו בתקופה האומיית באזור האפסיס: הקיר המזרחי של האפסיס פורק, וסביבו הוקם מבנה. בכל שלבי הבנייה הונחו רצפות פסיפס חדשות מעל לרצפות הקדומות. שלושה פסיפסים מרהיבים מהתקופה האומיית מאפשרים לנו ללמוד על תולדות האתר בתקופה זו, שבה אנו חסרים מידע מהמקורות ההיסטוריים הכתובים. שניים מהפסיפסים הונחו בחדרים שמדרום למח'ארב ומדרום-מזרח לו. הם

"ירושלמי בירושלים - השתקפותה של עיר בראי עברה"

ד"ר צבי גרינהוט

החלה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, ביצועה החל רק בשנת 1989, והמיזם הגיע לסימומו רק בשנות האלפיים. המעורבות הארכיאולוגית בפרויקט החלה כמובן עם תחילת עבודות החפירה באתר, ובמסגרת זו נחפרו מחוץ לשער יפו ממצאים רבים מן התקופה הביזאנטית ובהם דרך העולה לשער יפו וחנויות בצידה, חלק מבית מרחץ וקבר אחים ובחזיתו קפלה עם רצפת פסיפס ועליה כתובת. מעניין לציין שלמרות הנוסח הנוצרי המובהק של הכתובת, התעקשו החרדים שאפשר ובמקרה יש גם נקברים יהודיים ולא נתנו לחפור אותה. מערה זו נחפרה בלילה ובעקבות חפירה זו התקיימה הפגנת חרדים באתר ועגלות אשפה הועלו

ורשויות התכנון והקהילה בעיר, מכיוון שבאותן שנים ירושלים עברה תהליך פיתוח מואץ, שהתבטא בהקמת שכונות חדשות ובפרויקטים מרכזיים בעיר. היינו צוות מצומצם יחסית, של ארבעה - חמישה אנשים, והיה עלינו לתת מענה לפעילות הפיתוח הגדולה הזו, אך בהשוואה למה שקדם לנו (ארכיאולוג אחד +מפקח) היה זה לכאורה מצב אידיאלי. אם משווים זאת למצב היום, שבו פועלים קרוב לעשרים איש במרחב, הרי שהיה זה כוח אדם במשורה. מבין הפרויקטים הגדולים אזכיר את החפירות במחילא לטובת הקמת חניון קרתא, המרכז המסחרי שמעליו, ומלון מצודת דוד. בהקשר זה אציין שהתכנית לביצוע הפרויקט הזה

נולדתי בירושלים, גדלתי והתחנכתי בה ואני ירושלמי אמיתי, מהסוג שמכנה גוגואים בשם אג'ואים ואת המספר 200 אני מבטא - מאתיים...

מסוף שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים, בשנות השלושים לחיי, נפתחה בפני ההזדמנות להכיר את הארכיאולוגיה של ירושלים לפני ולפנים, וזאת בעקבות העובדה שבשנים אלה שימשתי כארכיאולוג מחוז ירושלים, תפקיד אליו הגעתי בעקבות הקמת רשות העתיקות ופנייתו של גדעון אבני אלי לעבוד עימו בצוותא, עת שקיבל על עצמו את תפקיד ארכיאולוג המרחב מידי אמיר דרורי ז"ל.

היו אלה שנים מכוננות עבורי בהיבט הקשור לארכיאולוגיה של ירושלים, ולזיקה שבין הארכיאולוגיה

באש במאה שערים. כן נחשפו חלק מאמת המים העליונה לירושלים, חומה מהתקופה האיובית וקברים מתקופת הברזל ומהתקופה ההלניסטית.

פרויקט גדול וחשוב אחר היה הקמת שכונת פסגת זאב (מזרח). הרעיון להקים את השכונה היה קיים כבר זמן רב, אך הקטליזטור שהביא להקמתה הדחופה והמיידית היה פתיחת השערים של חבר המדינות (בריה"מ לשעבר). שטף רב של עולים החל להגיע לארץ בכלל ולירושלים בפרט והרשויות היו מחויבות במתן מענה לבעיית הדיור של העולים. כך מצאנו את עצמנו מתמודדים עם הקמת שכונה עצומה מ"הרגע להרגע". לפחות שש משלחות חפירה יצאו לבצע חפירת הצלה באתרים השונים שהיו פזורים ברחבי השכונה המתוכננת וכללו אתרים מתקופת הברונזה הביניימית, התיכונה, הברזל, הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזאנטית, המוסלמית הקדומה, הממלוכית והעות'מאנית. חלק ניכר מזמני ארכיאולוג מחוז הוקדש בזמנו לסוגיית האתרים הארכיאולוגיים שדרשו התייחסות כתוצאה מההקמה המהירה של השכונה.

באותם שנים הוחל בסלילתו של הכביש המקומי, כביש מס' 1, המצוי בתפר שבין ירושלים המערבית לירושלים המזרחית. מספר חפירות הצלה נערכו לטובת הפרויקט הזה, ועיקרם סביב החומה השלישית, ובמסגרתם נחשפו מחצבות, שרידי החומה

השלישית ומכלולים נזיריים ובהם גם מנזר ארמני וכן קברי נזירים לאורך התוואי.

פרויקט גדול חשוב נוסף, שבו הגיע לידי שיא העימות עם הגורמים החרדיים בראשות "אתרא קדישא" היה הקמת הגשר במחלף הגבעה הצרפתית. במקום זה התגלו קברים שהיו חלק מהנקרופוליס של ירושלים בימי הבית השני. בסה"כ נתגלו במקום, למיטב זכרוני, תשעה קברים שהיו צריכים להיחפר על מנת לאפשר את הקמת הגשר. החרדים החלו בקיום הפגנות המוניות באתר ובעקבות זאת ערכה עיריית ירושלים את השינוי המרבי שיכלה לעשות בתכנית הגשר, על מנת שיפגע כמה שפחות בקברים. השינוי הזה עלה הון עתק ובעקבותיו היה צורך לחפור שני קברים, שאותם לא ניתן היה להוציא מן התוואי. החפירה נערכה בשעות לילה ובבוקר, כשנדע הדבר לחרדים, התקיימו הפגנות ענק במתחם הגבעה הצרפתית וכל הסלע הבהיר הלבן הפך לשחור בעקבות הפגנת ההמונים הזו. החרדים שרפו עגלות אשפה במאה שערים ואחד מהכלים המכנים הכבדים באתר הושבת כתוצאה משפיכת סוכר לתוך מיכל הדלק שלו.

בסיכומי של דבר, לאחר חפירת שני הקברים הללו, ניתן היה להמשיך עבודות להקמת הגשר, אשר, כפי שכולנו יודעים ומשתמשים, אכן הוקם באתרו. אבל, כפועל יוצא מהחפירה הזו, הגישו החרדים בג"ץ כנגד החפירה בקברים,

והיועץ המשפטי לממשלה דאז קבע בעקבות זאת תקדים עקרוני משמעותי שיש לו חשיבות רבה להמשך העבודה בקברים עתיקים, שעצמות אדם, כשלעצמן, אינן עתיקה.

חפירה חשובה אחרת שנערכה באותן השנים היא החפירה בבנייני האומה, לטובת הקמת אולם כנסים על שם טדי קולק. חפירה זו החלה לאחר שיום אחד, בשעה שחזר ד"ר גבי ברקאי מתל אביב באוטובוס, חלף ליד האתר והבחין למרבה תדהמתו בכלים כבדים שעבדו באתר ודיווח מיד למרחב על הפגיעה. עם הגיענו לאתר, מיד לאחר קבלת ההודעה - נדהמנו. כ-40% ממנו נפגעו וירדו לטמיון. ימים ספורים לאחר מכן הוחל בחפירת הצלה באתר, שבמסגרתה נתגלו שרידי יישוב מימי הבית השני, מכלול מרשים של כבשני יוצר מזמן נוכחותו של הלגיון העשירי בירושלים, ושרידים נוספים ממכלול הכנסייה הביזנטית, שחלקים ממנה נחשפו בעבר בחפירתו של מיכאל אבי"ונה באתר. מאוחר יותר במהלך החפירה נתגלו גם שרידים מתקופת הברזל.

שני אתרים נוספים שנחפרו באותו הזמן בצפון ירושלים היו האתר של ח' אל-בורג', מצפון לשכונת רמות דאז, שהעירייה ביקשה להגדיל את השכונה גם לגבעה שבה היה האתר העתיק, ורכס שועפט, שבו תכננה העירייה להקים את שכונת רמת שלמה, במקום שבו התפרשו שרידים עתיקים מתקופות שונות.

בח' אל בורג' נחשף על מדרונות הגבעה אתר משלהי תקופת הברזל שהתמחוותו הייתה בהפקת יין, ובראש הגבעה נחשפה דרך ראשית מן התקופה הצלבנית ובשני צידיה חנויות הנפתחות אליה. וברכס שועפט נתגלו אתר ומגדלים מתקופת הברזל, בית חווה מתקופת הבית השני ומתקנים חקלאיים מתקופות שונות.

באותה תקופה נחפרה לראשונה כנסיית הקתיסמה, המצויה בדרום העיר. כנסייה זו זוהתה עם כנסיית מקום מנוחתה של מרים בדרכה לבית לחם, והתייחדה בצורתה

רימון ממוצא, תקופת הברזל
כתובת בכתב עברי עתיק ממוצא

הצטרף חמודי חלאיילה בשנת 2003, נתגלה אתר פרהיסטורי משמעותי וחשוב, מהתקופה הניאוליתית הקדם קיראמית ב', שהחפירה במוצא הוסיפה נדבך חשוב ומשמעותי להבנתה. נכון להיום, כך אנחנו שומעים, עלתה שוב תכנית המחלף לראש סדר העדיפויות של מתכנני הכביש, כחלק מהתכנית לשדרוג של כביש מס' 1 בקטע שבין שער הגיא לירושלים, ורשות העתיקות צפויה לקיים, ככל הנראה, עונה חפירות נוספת באתר.

סקירה קצרה זו סביב הפעילות הארכיאולוגית בירושלים בשלהי שנות השמונים ובמחצית הראשונה של שנות התשעים מלמדת על הפעילות הארכיאולוגית הענפה שהתקיימה בעיר בתקופה הזו ומדגישה היבטים ירושלמיים בפעילות הארכיאולוגית בתקופה הזו. אין ספק שפעילות זו תרמה רבות להיכרות עם הארכיאולוגיה המורכבת של העיר ירושלים וחברה אותי אל העיר במגוון רחב של היבטים, במסגרת פעילותי כארכיאולוג המחוז בעיר. ■

משותף של גדעון אבני ושלי, כשלושה חדשים בלבד מאז שהתחלתי לשמש בתפקיד ארכיאולוג המחוז, הייתה חפירה קצרה, חשובה ועתירת ממצאים, שהתמזל מזלי להיות שותף בה. מדובר על שלוש מערות קבורה מפוארות בחקל דמא שבסמוך למקום המפגש של גיא בן-הינום עם נחל הקדרון. חפירה זו הניבה ממצאים יוצאי דופן מבחינת עושרם, הן האדריכליים והן מהיבט של הממצא הקטן, ובייחוד לאור ממצא הכתובות המלמד על מקורן הנוכרי של הנקברים היהודיים שנקברו במערות הללו. אין לי אלא

המתומנת וברצפות פסיפס מרהיבות שנתגלו בה. בעקבות החפירה הזו היו תכניות להפוך את המקום לאתר תיירות מרכזי בצידו הדרך לבית לחם, ונערכו באתר עוד מספר עונות חפירה, אך בסיכומו של דבר, נכון לכתיבת הדברים, הפיתוח התיירותי לא התממש.

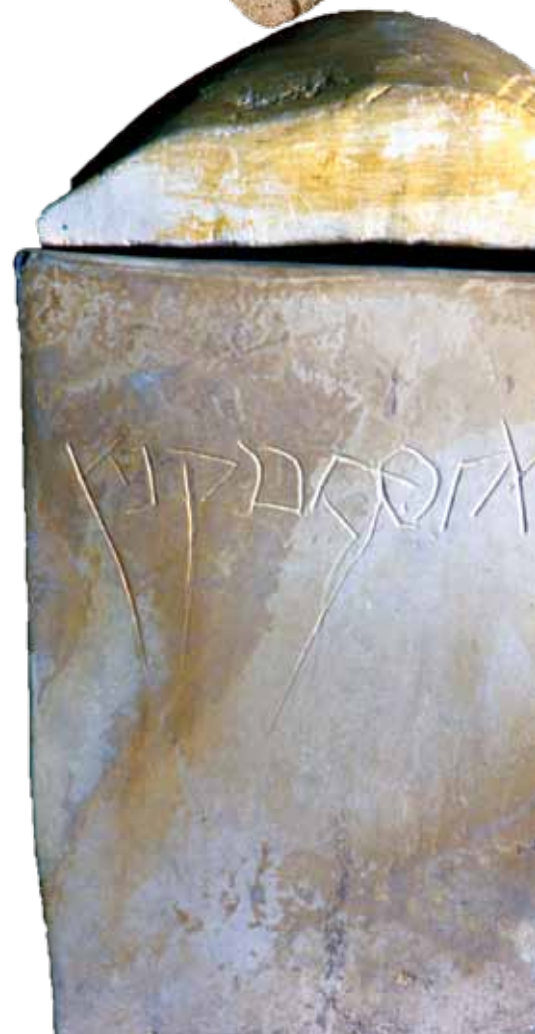
מעבר למתואר לעיל היו השנים הללו שנים חשובות ומכוננות מבחינתי כארכיאולוג ירושלמי באופן אישי, לאור שלוש חפירות, מבין החפירות הרבות שערכתי, שבהם נתגלו ממצאים שיש להם משמעות לגבי גם כיום. החפירה הראשונה, באוגוסט 1989 ובניהול

לאחל לכל ארכיאולוג/ית שיזכו ליהנות מסוג כזה של חפירה וממצאים במהלך הקריירה המקצועית שלו/ה.

החפירה השנייה שקיימתי הייתה כשנה לאחר מכן, בנובמבר שנת 1990, שבה זכיתי לחפור מערת קבורה מימי הבית השני ובה ממצא של 12 עשר גלוסקמות, אחדות מהן נושאות כתובות, ובהן הכתובת: "יהוסף בר קיפא". ממצא זה פורסם על ידי רוני רייך ועל ידי ועורר הדים רבים בעולם בגלל אזכור שם זה לשמו של הכהן הגדול, כפי שמזכירים המקורות ההיסטוריים, שהסגיר את ישו לנציב הרומי פונטיוס פילאטוס.

החפירה השלישית והגדולה ביותר, החלה בשנת 1993, ביחד עם עמיתי אלון דהגרוט, במוצא, לטובת הקמתו של מחלף גדול במקום. בחפירה זו נחשף אתר משלהי תקופת הברזל, שהיה אסם התבואה של עיר הבירה ירושלים. לאחר דממה של כעשר שנים חזרו מתכנני הכביש ופנו לרשות העתיקות במטרה לחדש ולהשלים את החפירות לאור תכנון מחדש של המחלף. בחפירות אלה, שאליהן

לא רק העיר העתיקה

ד"ר יובל ברוך

מטרופולינים. אלו הם פארקים המשתרעים על פני שטח רחב ידיים, כגון: פארק נחל רפאים בדרום ופארק עמק הארזים במערב. כמו כן, הצטרפנו לרט"ג ולעיריית ירושלים כדי להכשיר גן לאומי במורדות הר הצופים, בשטח הכניסה המזרחית לעיר, והובלנו את תהליך הכשרתם של השטחים הפתוחים סביב העיר העתיקה: גיא בן הנום ממערב ונחל קדרון ממזרח. ייחודם של אלה בהיותם אתרים עירוניים מובהקים, שהגישה אליהם מתבצעת דרך שכונות העיר. בניגוד לפארקים מטרופולינים בערים אחרות בארץ, בירושלים הושם הדגש על שמירת ערכי טבע והעצמת ערכי מורשת התרבות, וזאת באמצעות פעולות פיתוח והצגה לקהל.

חפירות ההצלה

בשטחה של העיר מצויים אלפי אתרי עתיקות: פזורות של חרסים על פני שטח קטן, מתקנים חצובים, מערות קבורה ואף יישובים. מרבית האתרים ידועים, והם תועדו ב"סקר ירושלים", שנערך בראשותו של עמוס קלוזר מטעם רשות העתיקות, אך מדי פעם, ובמיוחד בעת פעולות פיתוח, מתגלים אתרים חדשים ומפתיעים. תקצר היריעה מלתאר את כל מאות חפירות ההצלה שנערכו בירושלים

תפקידה. כמו כן, ירושלים היא מרכז עירוני למאות אלפי אנשים שחיים בערים ובכפרים סביבה. כעיר הקודש, ירושלים היא מוקד עלייה לרגל וצליינות בעבור מיליוני אנשים, הבאים אליה מדי שנה, ויעד נוסף למאות מיליוני בני אדם בכל רחבי העולם.

ירושלים היא יצירה אנושית בלתי נפסקת, בת 5000 שנה. יש בה ניגודים ומחלוקות: חילוניים ודתיים; יהודים, מוסלמים ונוצרים; עשירים ועניים. לכל צד סיפור היסטורי משלו, שיש לו תימוכין בשרידים הארכיאולוגיים. לפיכך, ניהול המשאב הארכיאולוגי בירושלים הוא עניין מורכב, כנראה יותר מאשר במקומות אחרים בארץ, המצריך תיאום בלתי פוסק בין גורמים וארגונים רבים ומגוונים.

תהליכי תכנון ושימור

בשנים האחרונות החלטנו ברשות העתיקות לקחת חלק פעיל בתהליכי התכנון בעיר. כך מצאנו את עצמנו מחוויים דעה על נושאים רבים ומגוונים הקשורים בתשתית העירונית, כגון: תחבורה, תיירות, שטחים פתוחים ובנייה לגובה.

כדי לשמר את אופייה הייחודי של ירושלים יש להקפיד על רצף של שטחים פתוחים ולאפשר מבטים חופשיים מנקודות תצפית אל עבר העיר העתיקה, וממנה לעיר החדשה. את אחד המיזמים השאפתניים ביותר בהקשר של שמירה על השטחים הפתוחים וטיפוחם יזמו פעילי השטח מטעם הקרן הקיימת לישראל (קק"ל) ורשות הטבע והגנים (רט"ג), ואף אנו ברשות העתיקות תרמנו לקידומו. לאחרונה, הרשות לפיתוח ירושלים גרתמה לעניין, ובניהולה החל תהליך תכנוני מוסדר וגיוסו משאבים רבים להכשרת פארקים

בעברונו, שגדלנו בשנות השישים והשבעים בשכונותיה ההרריות של ירושלים, היו האתרים הארכיאולוגים שקישטו את נוף שכונותינו מגרשי משחקים. כשברחנו מבית הספר, נהגנו להסתלק ל"הר התחת", ושם גם נהגנו להבעיר מדורות בל"ג בעומר. לא ידענו כי היה זה רוג'ם אל בריש, האתר שחפר ו"פ אולברייט בשנת 1920. כיום האתר מצוי בשכונת 'גבעת משואה', שקיבלה את שמה מהאתר השוכן בטבורה.

בקיץ היינו יוצאים "לחפש מעיינות". המעיין המועדף עלינו היה "מעין הברוש". כך קראנו לו אז. היום שמו 'עין יעל', ופועל בו מוזיאון חי. במקום חשף גרשון אדלשטיין וילה רומית מרהיבה, ובה בית מרחץ מעוטר בפסיפס. בטיולי השבת שערכנו בתנועה התוודענו למקומות נוספים: למדנו להכיר את הסטף ואת מנזרו של יוחנן המטביל במדבר (כלומר, בפאתי עין כרם המוריקה); בבית זית התוודענו למשטח הסלע, שבו התגלתה טביעת כף רגלו של דינוזאור מסוג הסטרטיומימוס (דמוי הען) – זהו ככל הידוע השריד היחיד בארץ של בעל חיים זה; ובחורבת סעדים, שמתחת ליד קנדי', הקמנו את מחנות הקיץ הראשונים שלנו.

ניהול המשאב הארכיאולוגי

ירושלים היא כרך רחב ידיים, ששטחו כ-126 קמ"ר, כמעט פי שלושה משטחה של תל אביב או של חיפה. בירושלים מתגוררת אוכלוסייה המונה כ-950 אלף בני אדם. אוכלוסייתה מגוונת ורב-קהילתית, ומתקיים בה מארג בלתי נתפס של תרבויות, דתות, תרבויות, קהילות ומגזרים, המקיימים בה, כמעט בדרך נס, חיים משותפים. לכל קהילה בעיר יחס שונה לאופייה של העיר והבנה אחרת של

הרגמים המעטרים את ראשי הגבעות במערב ירושלים. בתחום השכונות קריית היובל, קריית מנחם וגבעת משואה, וכן במושבים אורה ובית זית, מתנשאים תשעה-עשר רגמי עפר. הם אינם אלא ערמה עצומה של אבנים ועפר שנערמה בידי אדם: גובהם נע בין 3 ל-9 מטרים בערך, וקוטרם 10-42 מ'. הראשון שניסה לעמוד על טיבם של הרגמים ומהותם בבדיקה ארכיאולוגית שיטתית היה ו"פ אולברייט, שבשנת 1923 חפר אחד מהם. החפירה הבהירה כי הרגם אינו אלא ערמת אבנים ועפר מלאכותית. אולברייט ייחס את הרגם לימי הבית הראשון. ממצא זה הצית את דמיונם של חוקרים אחדים שהציעו הסברים אחרים: רות עמירן, שחפרה בשנות החמישים רגמים נוספים, הציעה שאלו הם אתרי קבורה וגניזה של במות, שריד לרפורמה הגדולה שביצע המלך יאשיהו; לעומתה, גבי ברקאי סבר – לפי מספרם של הרגמים (19 כמספר מלכי יהודה), הימצאותם אך ורק בסביבות ירושלים והופעת רגמים כמקומות קבורה מלכותיים בקפריסין, בפריגיה ובלידיה שבאסיה הקטנה – כי אלו שרידיהם של טקסי השרפה של מלכי יהודה, הנזכרים במקרא. חוקרים אחרים הציעו כי אלו הם מקומות נישאים, שמהם התקיימה מערכת של קשר בעזרת משואות של אש. ■

מהמאה הי"ט ומראשית המאה העשרים. בין היתר, התגלו שלושה אתרים, ובהם שרידיהן של שלוש שכונות ירושלמיות שנעלמו מהנוף העירוני. את הכינוי "השכונות הנעלמות" העניק להן הגאוגרף, חוקר ירושלים, ראובן גפני, בפרפרזה, כך נדמה לי, על "הערים הסמויות מהעין" של הסופר האיטלקי איטלו קלווינו. ליד 'חוצות היוצר', ממול לשער יפו, נחשף מבנה שהיה בנוי בגבולה של שכונת ג'ורת אל ענב. ליד שער שכם חשפה אירנה זילברבוד מבנים הקשורים לשתי שכונות קטנות שהתמזגו לשכונה אחת: שכונת אשל אברהם ובתי ניסן ב"ק. סמוך לגיא בן הינום נחשף מבנה שהיה שייך לשכונת בתי שמאע. אין אלו הדוגמות היחידות לחשיפת ממצאים בני המאה הי"ט בחפירות הצלה בירושלים. כך למשל, בחפירות שערכנו לקראת העבודות לאורך תוואי הרכבת הקלה ליד השער החדש חשפה אנט נגר שרידים של "מנזר האחיות המתקנות". מבנה מונומנטלי זה נבנה באותה העת שבה נבנה מתחם הנוטרדאם ובידי אותו אדריכל. ג'רלד פינקלשטיין חשף חדר נוסף של אותו מנזר, שייטכן ששימש לו בית מרקחת.

הרגמים במערב ירושלים. כאשר אני נשאל על האתרים הקרובים ביותר ללבי בירושלים החדשה, אני עונה שאלה הם

בשנים האחרונות, ולכן אספר בקצרה רק על שתיים מהפעולות הארכיאולוגיות שעליהן גאוותו של מרחב ירושלים במיוחד.

אתרים פרהיסטוריים. עד לפני כחמישים שנה, כל ידיעותינו על אודות ירושלים של תקופת האבן נבעו משתי חפירות מצומצמות שנערכו לצדה של מסילת הרכבת באזור עמק רפאים. החל משנת 2006, בעקבות פעולות בנייה נרחבות בשכונות ארנונה ותלפיות, בדרך חברון ובעמק רפאים, ולאחרונה גם מצפון לירושלים, סמוך לשדה התעופה עטרות, נדרשנו לבצע סדרה של חפירות פרהיסטורית רחבות היקף. בחפירות אלו נחשפו ממצאים מתקופת האבן התחתונה, המלמדים על פעילות ערה של הומינידים מטיפוס ההומו ארקטוס – מין נכחד של אדם שהתקיים בתקופת הפליסטוקן (1.8 מיליון עד 30 אלף שנים לפני זמננו). למין אנושי זה מיוחס גילוי השימוש באש והמצאות טכנולוגיות נוספות. חפירות אלה אפשרו לחוקרים לתאר בציוריות את הנוף הירושלמי דאז: קבוצת של ציידים-לקטים הנוודות במסלול קבוע בגבעות המוריקות לצדן של חיות טרף, ובהן גם אריות ופילים, בחיפוש אחר מחסה ומזון.

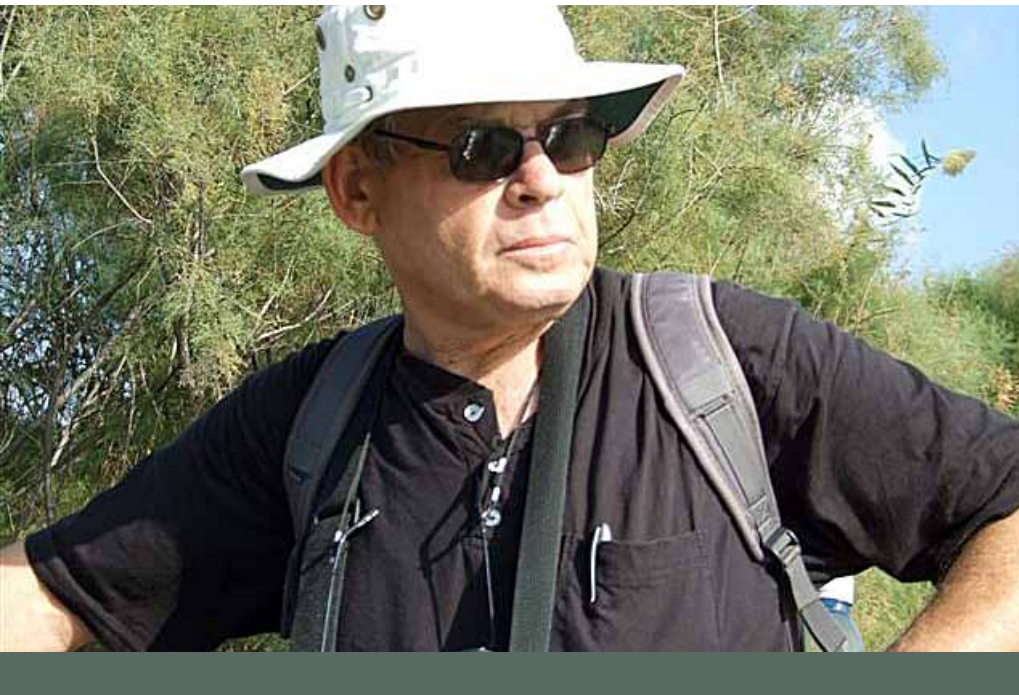
"השכונות הנעלמות". בסדרה של חפירות הצלה שערכנו בשטחים שמסביב לעיר העתיקה נחשפו שרידי מבנים וממצאים

מה בין ארנקו של הלגיונר הרומאי לארנקו של הפלמ"חניק? ארכיאולוגיה ומורשת קרב בתוואי הרכבת הקלה

ד"ר דוד עמית

בשנת 1968, במלאת עשרים שנה למדינת ישראל ושנה אחת לשחרור ירושלים, בהיותי קצין צעיר בצנחנים, קיבלתי את חוברת "קדמוניות" הראשונה, שהודפסה במהדורה מיוחדת וחולקה למפקדים בצה"ל. החוברת הכפולה הוקדשה כולה לארכיאולוגיה של ירושלים כפי שהייתה ידועה לפני גל החפירות הגדול שהחל באותה עת ונמשך עד היום. הרבה לא הבנתי ממה שנכתב במאמרים, אך הקסם והמסתורין שעלו מהם כבשו אותי. בסוף החוברת הובא נספח שאותו ערך יגאל שילה ז"ל, לימים חופר עיר דוד, ובו טבלה ומפות המסכמות את החפירות שנעשו בירושלים בשנים 1863-1968. לא שיערתי אז שצפוי לי עתיד של ארכיאולוג, ושאזכה להצטרף לרשימה המכובדת של חופרי ירושלים. ואכן, החל משנת 1991 ניהלתי לסירוגין חפירות בירושלים ובסביבתה. מהן, ברצוני להציג ממצאים נבחרים הנוגעים במיוחד ללבי, מתוך סדרת החפירות שניהלתי עם עמיתים בתוואי החומה השלישית בשכונת מוסררה (מורשה). הממצאים קשורים לשני פרקים חשובים בתולדות ירושלים, עיר שידעה כה הרבה מלחמות, בתקווה ובאמונה שתזכה עוד בימינו להגשים את תפקידה כ"עיר השלום".

החומה השלישית

בחפירות הצלה שנערכו בגבול שכונת מוסררה (מורשה) - בשנות התשעים, לצורך

החומה השלישית (הרכבת הקלה) - החפירות באזור החומה השלישית ובתוואי הרכבת הקלה נערכות לסירוגין מאז שנת 1992, בניהולם של ארכיאולוגים רבים מעובדי רשות העתיקות. בחפירות התגלה רצף התיישבות מצפון לשער שכם מימי הבית השני ומן התקופה הביזנטית.

את העבודה בלחץ השלטון הרומי, אך המורדים במרד הגדול נגד הרומאים (66-70 לסה"נ) המשיכו לבנות את החומה כקו הגנה במלחמתם בצבא הרומי אשר עלה על העיר מצפון. תגלית מיוחדת במינה הם ארבעה מטבעות רומיים משנת 68 לסה"נ. את המטבעות זיהה ד"ר דונלד צ' אריאל. שלושה מהם נטבעו בקיסריה, והרביעי - באשקלון. הם נושאים את דיוקנו של הקיסר נירון בצד האחד ואת דמותה של טיכה, אלת העיר, בצד השני. המטבעות נמצאו יחד באחת מתעלות החציבה של המחצבה.

שרידי החומה השלישית נתגלו כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ט, ומאז נערכו מחקרים וחפירות ארכיאולוגיות נרחבות שחשפו מאות

סלילתו של כביש מס' 1, ובעשור הראשון לשנות האלפיים, לצורך הרכבת הקלה - נתגלו שרידי מנזרים ביזנטיים, ובהם כנסיות, ואכסניות לצליינים. מתחת לשכבה הביזנטית נתגלו שרידים מימי הבית השני, ובעיקר שרידים מהחומה השלישית וממחצבה שנחצבו בה אבני הענק לבנייתה.

במחצבות נמצאו תעלות חציבה ותשלילים של גושי אבן גדולים, שנחצבו ככל הנראה לצורך בניית החומה השלישית, שנספחה לעיר בצפונה בסוף ימי הבית השני. בתעלות החציבה נתגלו מטבעות של המלך אגריפס הא', שעל פי עדותו של יוסף בן מתתיהו הוא שהחל בבניית החומה בשנות הארבעים למאה הראשונה. אגריפס נאלץ להפסיק

התפר") נתגלו מעל המחצבה יסודות של שני בניינים, ששימשו עמדות בקו החזית שחצה את ירושלים במלחמת העצמאות. קו זה הפך לאחר הסכמי שביתת הנשק של 1949 לקו

מטבעות משנת 68 לסה"נ

את זיהויה עם החומה השלישית המתוארת בכתבי יוספוס. מטבעות יהודיים מזמן המרד הגדול, אבן בליסטרה וקלע עופרת שמצאנו בעבר מדרום לחומה, בתחום שבו התגוננו הנצורים, מעידים כי החומה הייתה קו החזית הצפוני במצור הכבד שהטיל הצבא הרומי על העיר. ארבעת המטבעות משנת 68 לסה"נ (ר' לעיל) נטבעו לצורכי הצבא והמינהל הרומאים בעיצומה של מלחמתם ביהודים. אפשר לשער, כי המטבעות נפלו מכיסו

מטרים מהתוואי שלה. קו החומה נמשך כ-0.5 ק"מ מצפון לחומה הנוכחית של העיר העתיקה ובמקביל אליה. במשך כ-150 שנות מחקר הייתה חומה זו סלע מחלוקת מרכזי בין חוקרי ירושלים הקדומה. קבוצת חוקרים אחת, רובם ישראלים, סברה כי אכן מדובר בחומה השלישית שעל פי עדותו המפורטת של יוסף בן מתתיהו הייתה חומה אדירת ממדים. מנגד, טענו כמה מבכירי חוקרי ירושלים הזרים, שאת "החומה השלישית של יוספוס" יש לאתר מתחת לקו החומה העות'מאנית בקו שער שכם, ואילו לשרידי החומה שנמצאו

הגבול בין ירדן לישראל, וחילק את העיר לשניים במשך 19 שנה עד איחודה במלחמת ששת הימים.

שני הבניינים, שיסודותיהם נחשפו מעל המחצבה של החומה השלישית - בית שטייניץ ובניין סמוך לו ששימש כנראה תחנת משטרה בריטית - היו במלחמת העצמאות בגזרת הלחימה הקשה והעיקשת של מגני ירושלים בשכונת מוסררה. הלוחמים בעמדות הללו בלחו בין השאר טור משוריין ערבי שניסה לפרוץ משכונת שיח' ג'רח לעבר השכונות היהודיות. לאחר המלחמה נותרו הבניינים בשטח הערבי, ושימשו עמדות של הלגיון הירדני בקו העירוני אל מול בית תורג'מן שבצד הישראלי. כעבור 19 שנים, לאחר איחוד ירושלים במלחמת ששת הימים, פוצצו הבתים ששימשו עמדות אויב. השטח יושר על הריסותיו, והמתין כ-40 שנה, עד שבאנו אירנה ואנוכי וחפרנוהו, ובמרתף אחד מהם ציפתה לנו הפתעה: תחת הריסות המבנה, על רצפתו של אחד החדרים, נמצא ציוד לחימה של לוחמי צה"ל מתש"ח, ובו שתי קסדות, מחסנית של תת-מקלע סטן, חלקי סרט כדורים של מקלע מג"ד (MG34), עשרות תרמילי כדורים וארנק של אחד מחיילי צה"ל. בארנק העור המתפורר נמצאו כמה מטבעות מנדטוריים (גרושים ובהם חור) ו... כרטיס נסיעה במחיר 25 מיל של חברת האוטובוסים הירושלמית "המקשר" בקו ים המלח - ירושלים.

המחצבה, מבט כללי

של חייל שיחידתו השתתפה במצור על העיר ובמאמץ להבקיע את החומה השלישית. משהצליחו הרומאים לפרוץ את החומה, הם המשיכו במלחמתם והבקיעו גם את ביצורי העיר הפנימיים, עד שהגיעו להר הבית ולבית המקדש שאותו החריבו ושרפו. התגלית החדשה, בצד חשיבותה המדעית, עוררה התרגשות בעיתוי המפתיע שלה, ימים ספורים לפני ט' באב, היום שבו לפי המסורת היהודית שרפו הרומאים את המקדש.

מלחמת העצמאות

ההיסטוריה חוזרת על עצמה קרוב לאלפיים שנה לאחר מכן... בגזרה שמול בית תורג'מן (היום "מוזיאון קו

מצפון הם נתנו פרשנויות שונות ומשונות, שהתבררו לימים כמופרכות לחלוטין. כבר בחפירות ההצלה הנרחבות שניהלה רשות העתיקות בתחילת שנות התשעים למאה העשרים, עם סלילתו של כביש מס' 1, נמצאו בתוואי החומה ובקרבתה עדויות אשר חיזקו את זיהויה כחומה השלישית מכתבי יוסף בן מתתיהו. דומה שהממצאים מחפירות ההצלה החדשות, שניהלתי עם אירנה זילברבוד לקראת הנחת מסילת הרכבת הקלה, מכריעים סופית במחלוקת ארוכת-השנים בדבר זהות החומה.

המטבעות מימי אגריפס והנציבים הרומאים, שנמצאו בתעלות המחצבה הקדומה שמצפון לחומה, מצביעים על מועד הקמתה, ומאשרים

תעלת הניקוז ליד קשת רובינסון ויסודות הכותל

אלי שוקרון

פעמון הזהב

לפעמון הזהב צורת צדף סגור (כ־16 מ"מ קוטר). הוא עשוי מזהב, משני חלקים חצי-כדוריים שחוברו יחד לכדור אחד. בנקודת החיבור בין שני חצאי הכדורים הולחמה טבעת זהב זעירה, שאפשרה לתפור את הפעמון לבגד.

במקרא מתואר מעיל האפוד של הכהן הגדול, שבשוליו תפורים פעמוני זהב: "ועשית על שוליו רמני תכלת וארגמן ותולעת שני על שוליו סביב ופעמוני זהב בתוכם סביב; פעמון זהב ורמון פעמון זהב ורמון על שולי המעיל סביב; והיה על הארן לשרת ונשמע קולו בבאו אל הקדש לפני יהוה ובצאתו ולא ימות" (שמות כח: 35-33).

יוסף בן מתתיהו, בספרו **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, מתאר גם הוא את פעמוני הזהב שהיו על מעילו של הכהן הגדול: "בשרתו בקודש כיסה את ירכיו עד מבושו ומכנסי בד, לבש כתונת בד על גופו ועליה [מעיל] תכלת בגד עוטף היורד עד הקרסוליים ובשוליו גדילים; על הגדילים היו תלויים לסירוגין פעמוני זהב ורימונים; הפעמונים רמז לרעם, והרימונים לברק" (**תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ה', 231 [תרגום: ליזה אולמן]).

ייתכן שפעמון הזהב שמצאנו בתעלת הניקוז נפל ממעילו של הכהן הגדול ששירת בבית המקדש בשלהי הבית השני.

הבית וכ־70 מ' לצפון, באזור "שער ברקלי". אז גם נבנתה תעלת מעקף חדשה, שחיברה בין הקטע המקורי, הצפוני, לבין הקטע המקורי, הדרומי. תעלה זו חצובה ברובה בסלע, והיא חותכת בורות מים ומתקנים. היא בנויה על קטעי קירות קדומים, שזמנם מסוף ימי הבית הראשון עד זמן בניית התעלה בתחילת המאה הא' לסה"נ. התעלה מקורה בקמרן מאורך, הבנוי מחמש אבני גזית. זמן השימוש האחרון בתעלה תוארך על פי ממצא מטבעות לשנת 70 לסה"נ, זמן חורבן ירושלים בידי הרומאים. בתעלה נמצאו ממצאים רבים, ובהם חותם אבן מסוף ימי הבית הראשון, פעמון זהב וחרב רומית.

חותם אבן

מתחת לרצפת תעלת הניקוז, בחלקה הצפוני, נחשף חלק קטן ממבנה מסוף ימי הבית הראשון. על רצפת המבנה נמצאו מפולות של אבני בנייה. בסינון העפר, שנחפר מעל הרצפה, נמצא חותם, העשוי מאבן לפיס-לזולי. בחותם שלושה שדות (ריגסטרים), ובהם כתובת בכתב עברי קדום:

למתניהו

בנהו

בנ

ביואר 2011, לאחר ארבע שנות חפירה בתעלת הניקוז המרכזית של ירושלים, הגענו לנקודת החיבור של התעלה עם תעלת הניקוז שליד קשת רובינסון, ממערב לפינה הדרומית-המערבית של הר הבית. את הקטע הזה חשף לראשונה צ'רלס וורן בשנת 1867.

החפירה בתוך התעלה התבצעה מדרום לצפון. עפר ואבנים מילאו את התעלה כמעט עד תקרתה. בשלב הראשון נחפר החלק העליון של התעלה, ורק לאחר שהגענו לתעלה הנמצאת ליד קשת רובינסון, חפרנו את החלק התחתון עד לקרקעית התעלה.

תעלת הניקוז המרכזית ניקזה את כל רחובותיה של ירושלים, ממערב לטירופיאון וממזרח לו. התעלה עברה מתחת לרחובה הראשי של ירושלים, שחצה את העיר מצפון (אזור שער שכם) לדרום, עד נחל קדרון (בריכת השילוח ושער העיר הדרומי). תעלת הניקוז המרכזית נבנתה בשלב הראשון לאורך הטירופיאון. דופןותיה בנויות באבני גזית שגודלן בינוני, ועל חלקן אפשר להבחין בסיתות שוליים. האבנים הושתתו בחלקן על הסלע, ובחלקן - על בסיס של אבני גזית. התעלה קורתה בלוחות אבן עבים.

בשלהי ימי הבית השני הוחלט על הרחבת הר הבית לדרום ולמערב, ואז עלה הצורך להסיט את תוואי תעלת הניקוז והרחוב מערבה, מעבר לכותל המערבי. לכן, פורקה התעלה כ־5 מ' מדרום לפינה הדרומית-המערבית של הר

החפירות בבית המעיין ובבריכת השילוח בעיר דוד נערכות מזה כ־15 שנה. חופרים: פרופ' רוני רייך ואלי שוקרון

גם כאן הגיעה החפירה למדרגות החצובות של המקווה. העפר סונן, והמטבעות – נוקו, אך עדיין לא הייתה תשובה לגבי התאריך. באחד מן הימים הגיעו המודדים ברשות העתיקות, ואדים אסמן ויעקב שמידוב, למדוד את המקווה ולצייר את החתכים. בזמן שיעקב צייר את החתך המרכזי במקווה, לכיוון דרום, הוא הבחין בנר חרס שלם! הופתעתי מן הממצא, ושמחתי כי נר החרס השלם העניק לנו כיוון לגבי תיארוך יסודות הכותל. זיהיתי את הנר כ"נר הרודיאני" – נר בעל חרטום מקורצף, ששימש בתחילת המאה הרא' לסה"נ והיה נפוץ מאוד בירושלים ובמצדה. בהמשך החפירה, חפרנו את המחיצה (הבנקט) המרכזית, ומצאנו עוד שני נרות שלמים מאותו טיפוס, וכן פכית כדורית שלמה ו־33 מטבעות ברונזה. לאחר ניקוי המטבעות, הם הועברו לזיהוי לד"ר ד"צ אריאל, ראש ענף נומיסמטיקה ברשות. הוברר שיש ארבעה מטבעות מאוחרים של וליריוס גראטוס מימי הקיסר הרומי טיבריוס, המתוארכים לשנת 15/16 לסה"נ. לכן, המסקנה הייתה שאת הכותל המערבי, באזור של קשת רובינסון, בנו כ־20 שנה אחרי מותו של הורדוס. הייתה זו הפתעה גדולה! עתה אפשר היה להתייחס לבניית הכותל על פי הממצא הארכיאולוגי. ואכן, בהמשך העבודה לכיוון צפון, לאורך יסודות הכותל, חפרנו תעלת יסוד בתוך הסלע (7 מ' ס"מ אורך, 30–40 ס"מ רוחב, כ־10

מ' עומק), וגם שם נמצאה קרמיקה מתחילת המאה הרא' לסה"נ. כמו כן, מצאנו מטבעות, שעדיין לא נוקו, ואני משער שהתמונה לא תשתנה עם זיהויים.

כל העפר שנחפר ליד יסודות הכותל הועבר לסינון רטוב. עד היום נמצאו מאות מטבעות וכמות רבה של חרסים וממצאים המתייחסים ליסודות הכותל. בין הממצאים נמצאו חרות של מגורה על כלי אבן ו"חותם" שעליו כתובת ארמית מבית המקדש: "טהור לאדוני".

לעומק כ־10 ס"מ. כל האבנים שמהם נבנו יסודות הכותל סותתו שוליים מושלם. הבליטה במרכז האבנים נשארה גסה ולא סותתה במלואה.

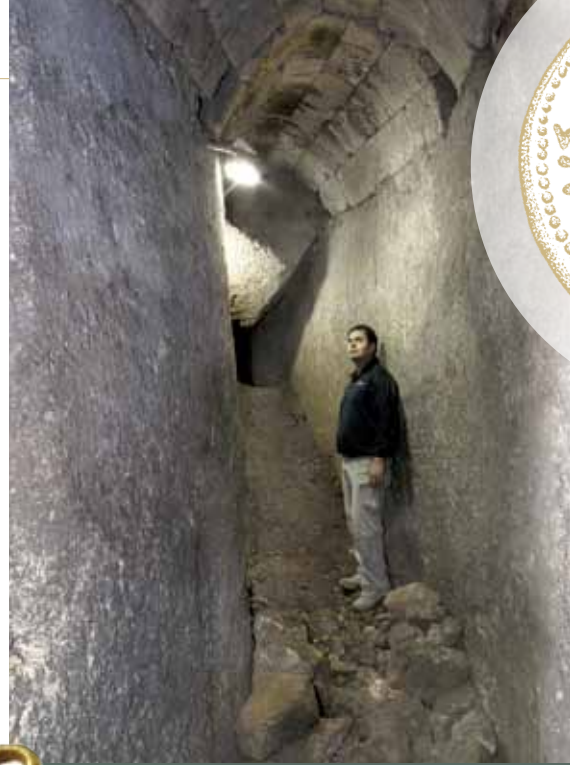
יוסף בן מתתיהו כותב בספרו **תולדות מלחמת היהודים ברומאים** על יסודות הר הבית: "במקום שבו נבנו קירות התמך מן העומק הרב ביותר הגיע גובהם לשלוש מאות אמה, במקומות אחדים אף לגובה רב מזה; אך יסודות [החומה] לא נראו לעין לכל עומקם כי ברוב המקומות הם מילאו את הגאיות, מאחר שרצו לישר את סמטאות העיר" (**תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ה' 188 [תרגום: ליזה אולמן]). במהלך ניקוי הסלע צמוד ליסודות הכותל

התברר, כי לפני הסלע משולבות אבנים גדולות ובינוניות בתוך מתקן מטויח. בשלב

הראשון חפרנו את החלק הדרומי של המתקן והוצאנו אבנים גדולות, וביניהן עפר ואבנים קטנות. כאן התגלה מקווה טהרה, מטויח בטיח אפור, האופייני לשלהי ימי הבית השני. המקווה חצוב בסלע, מדרגותיו

בכיוון מזרח-מערב. המדרגות העליונות נמצאות מתחת לאבנים שסתמו את המקווה ומתחת לאבני הנדבך הראשון של הכותל, הבנויים כאן מעל סתימת המקווה. בשלב זה, תאריך סתימת המקווה עדיין לא הוברר, שכן המטבעות הרבים שנמצאו לא נוקו, ועדיין לא הסתיים סינון העפר. בשלב השני נחפר צדו הצפוני של המקווה,

והושאה מחיצה (בנקט) ברוחב של כמטר אחד בינו לבין החלק הדרומי. גם כאן הוצאנו אבני בנייה במגוון גדלים, שסתמו את המקווה והיו בסיס ליסודות הכותל.

תעלת הניקוז באזור קשת רובינסון, מבט לצפון

חרב רומית

נמצאה חרב רומית, כמעט שלמה, עשויה מברזל (כ־55.8 ס"מ אורך). היא נמצאה בתוך נדן עשוי מעור מעובד, הצבוע בצדו החיצון באדום. ליד החרב נמצאו אבזם וטבעות, שהיו חלק מהחגורה

שהחרב הייתה אחוזה בה, אך לא השתמרה. מציאתה של החרב בתעלה מעידה ככל הנראה על הלחימה שהתנהלה בין המורדים לצבא הרומאי בזמן המרד הגדול (70 לסה"נ). כפי שיוסף בן מתתיהו מתאר בספרו **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**: "לאחר שהרגו הרומאים או לקחו בשבי כל מי שנראו לעין, החלו לחפש את המסתתרים במחילות; ביקעו את הקרקע והרגו כל מי שנתקלו בו" (**תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, ט, 429 [תרגום: ליזה אולמן]).

יסודות הכותל

באותה עת שחפרנו את תעלת הניקוז, חפרנו גם לאורך יסודות הכותל המערבי. בחפירה נחשפו שלושה וחצי נדבכים של בנייה "הרודיאנית". הנדבך התחתון של הכותל הותאם לטופוגרפיה, ונבנה ברובו על הסלע בתוך תעלת יסוד רדודה החצובה בסלע

קופסה מעוטרת - בזוג איקונות מן התקופה הביזנטית מחפירות חניון גבעתי, ירושלים

יאנה צ'חנוביץ'

מזה כחמש שנים נערכות חפירות רחבות היקף בחניון גבעתי שמצפון לגבעת עיר דוד, בתחומי הגן הלאומי סובב חומות ירושלים. נחשפו שרידים מתקופות שונות, ומהן ראויים לציון אלו של היישוב מן התקופה הביזנטית. אלה כוללים מבנה מינהל ושטח חקלאי רחבי ידיים, המשתרע מדרום לו, וכן רחוב מרוצף בלוחות אבן גדולים, מוחלקים, שמשני עבריו מדרכות להולכי רגל. המשכו של אותו רחוב נחשף כ־100 מ' דרומה בחפירותיהם של ג' קרופוט וג' פיציגרלד בשנות ה־20 למאה העשרים. בתקופה הביזנטית שימש הרחוב אחד מצירי התנועה הראשיים של ירושלים, וחבר בין צפון העיר לבריכת השילוח בדרום. בראשית התקופה האומיית יצא הרחוב מכלל שימוש: חלק מלוחות הריצוף נעקרו, קירות דלים נבנו מעליו וסמוך לו נבנה כבשן סיד גדול.

בחלקו המערבי של הרחוב המרוצף נתגלתה סדרה של רצפות טיח מן התקופה הביזנטית המאוחרת. מתחת לרצפה העליונה נתגלתה קופסה זעירה מעצם: אורכה 2.2 ס"מ, רוחבה 1.6 ס"מ ועוביה כ־0.2 ס"מ בלבד. מכסה הקופסה מעוטר בצלב חרוט. צדמ הפנימי של כל אחת מפאות הקופסה עוטר בציורים צבעוניים. מסגרת בולטת בחלקה האחד תואמת מגרעת בחלקה האחר של הקופסה, זאת כדי לאפשר סגירה מוחלטת של הקופסה; סגירה זו היא שהגנה על הציורים העדינים שבצדה הפנימי.

העיטור:

בציור שבתחתית הקופסה מתוארת דמותו של גבר מזוקן על רקע זהב. אף שפניו השתמרו במקוטע, אפשר להבחין במתארם הכללי, בשער הכהה ובעין השמאלית. הדמות לובשת טוניקה לבנה, ועל כתפה הימנית ניכרות רצועות

החפירות בחניון גבעתי מתנהלות ברציפות מזה חמש שנים. חופרים: ד"ר דורון בן־עמי ויאנה צ'חנוביץ'.

הה' לסה"נ, ומאז ימיו של הקיסר יוסטיניאנוס גדל מאוד מספרן של העדויות הספרותיות לשימוש מעין זה. בין סוגי האיקונות הרבים הנזכרים בהם, היו גם כאלו ניידים. איקונות לשימוש פרטי מוכרות עד היום בעולם הנוצרי, המודרני, בעיקר במזרח. ממדיו הזעירים של החפץ מצביעים על מקומו בין האיקונות הניידות לבין חפצי פולחן אישיים זעירים, הנושאים, בעיני המאמינים, ברכה, סגולות מרפא, הגנה והצלחה. הקופסה מחניון גבעתי נדירה, אך היא אינה חפץ ייחודי: לוחית עצם מאותה תקופה, המציגה צלב חרוט הנתון בתוך מסגרת כפולה (זהה למכסה הקופסה מירושלים), נתגלתה בג'רש (גרסה), באזור הצטלבות הרחובות הראשיים של העיר. ייחודה של הקופסה מחניון גבעתי הוא כמובן בציורי הצבע המוסתרים בתוכה.

אפשר להציע הצעות אחדות לזיהוין של הדמויות המצוירות. האפשרות המתבקשת היא ישו ומרים, אף שאין לשלול גם אפשרויות אחרות. במאות הו'–הז' לסה"נ, תאריכה של הקופסה, עלה מספר הקדושים הנערצים בכנסייה הנוצרית למאות רבות. העדר ההילה מעל ראשי הדמויות אינו שולל בהכרח את זיהוין כקדושים נוצריים. עיטור ההילה היה מוכר היטב גם בעולם הקדם־נוצרי, והוא אומץ באומנות הנוצרית כבר במאה הד' לסה"נ. במהלך כמאתיים שנה, הופיעה ההילה ונעלמה לסירוגין מראשי הדמויות המקודשות בכל רחבי העולם הנוצרי. החלטות מחייבות, הקשורות לאיקונוגרפיה הנוצרית, לא התקבלו באומנות הנוצרית עד לוועידת הכנסייה החמישית השישית בשנת 692 לסה"נ. מאוחר יותר, לאחר שהפסידה הדעה האוסרת שימוש בדמויות (איקונוקלזם), התקבלו בוועידות שנערכו בשנים 787 ו־843 חוקים נוקשים בנוגע לנושאים ולקומפוזיציות המותרים באומנות הנוצרית. רקע זהב בקופסה מחניון גבעתי הוא, לפיכך, תחליף מוכר להילה באיקונוגרפיה הנוצרית. ■

בד ארגמן. בצדו הפנימי של מכסה הקופסה הציור מקוטע יותר. מן הפרטים שנותרו אפשר לשחזר את מתארה של דמות קטנה יותר, כנראה דמות נשית, הלבושה בבגד כחול על רקע זהב. פני הדמות לא השתמרו, אך אפשר להבחין בקווי שער או מטפחת ראש, סנטר, צוואר וחלק מהכתף השמאלית.

את הקופסה בדקו ד"ר אינה פופוב וד"ר ויטלי גוטקיין במעבדה לנאוראפיון של המרכז לנאור טכנולוגיה באוניברסיטה העברית, ירושלים. הבדיקה נערכה באמצעות מיקרוסקופ אלקטרוני־סביבתי שיש לו דיטקטור ספקטרוסקופי (SEM-EDS). מיקרוסקופ זה אפשר לחוקרים לבצע בדיקות שאינן הרסניות של הפיגמנטים הצבעוניים ושל הזהב שברקע העיטור. תוצאות הבדיקות הצביעו על כך, שרוב הצבעים הוכנו על בסיס 'לבן־עופרת', חומר ידוע בעולם העתיק, הנזכר בחיבוריהם של פליניוס הזקן ושל ויטרוביוס (cerussa). השימוש ב'לבן־עופרת', חומר יציב במיוחד, תרם רבות להשתמרות הציורים.

לאחר שהושלם הציור, נוסף הרקע מסביב לדמויות בזהב. בצילומים מיקרוסקופיים אפשר להבחין בעלי זהב דקיקים בכמה מקומות. תצלומי התקריב מעידים שהזהב אינו יוצר מתאר מלבני מאחורי ראשי דמויות, אלא נמשך עד למסגרת הקופסה, ומכסה את כל הרקע מאחוריהן.

על סמך ממדיה של הקופסה ומאפייניה, נראה שלא שימשה מכל לשרידים קדושים (רליקווריום). לדעתנו, יש לפרש את הממצא כזוג איקונות המעטרות חפץ פולחן אישי, נייד. הקופסה נישאה על גופו של בעליה בזמן שהותו בדרך, ובשעת הצורך, היא נפתחה, הוצבה במאונך והפכה למוקד התפילה. מקורות ביזנטיים מעידים על שימוש פרטי באיקונות בהקשר שאיננו כנסייתי כבר במאה

ייצוב מתחם הכותל, שימורו ופיתוחו

יבגני איבובסקי

האתר. ברחבת הכותל מתמקדת העבודה בשימור אבני הכותל ובייצובן. לאורך מנהרות הכותל מייצבים משמרי רשות העתיקות את החללים הקיימים ומפתחים חללים נוספים, וכן הם משמרים ממצאים ארכיאולוגיים שלא היו חשופים לקהל המבקרים.

השאיפה לשלב בין הצורך לשמר אתר כה מתויר לבין הרצון לשמר במקורותיו היא אתגר ראשון במעלה, המצריך ידע ומקצועיות במגוון רחב של תחומים. מדיניות רשות העתיקות לשימור מורשת התרבות הבנויה קובעת, כי תינתן עדיפות לשימוש בטכנולוגיות מסורתיות ובחומרים מקוריים. שימוש בחומרים חדשים ייעשה רק לאחר שינוסו ויהיה ברור שלא יגרמו נזק לאתר ולא ימנעו או יכשילו טיפולים חוזרים בעתיד. שימור המקום הוא זכות גדולה ואחריות כבדה עבור כל האנשים העושים במלאכה.

שימור אבני הכותל

הקרן למורשת הכותל עורכת בדיקה של מצב הכותל המערבי בתדירות של פעם בחצי שנה. בבדיקות שנערכו לאחרונה התגלה שמצבן הפיסי של אבני הכותל הידרדר, וזאת נוסף להתפוררות חומרי המליטה בין המישקים בחלקו העליון של הכותל.

עקב השינוי במצבן של האבנים, התבקשו מומחי השימור של רשות העתיקות לערוך בדיקה מחודשת של הנתונים כדי שאפשר

פרויקט שימור מתחם הכותל ופיתוחו הוא מן המורכבים שבוצעו במדינת ישראל. בפרויקט משתתפים אדריכלים, מהנדסים ומשמרים, המתמחים במגוון תחומים, כולם עובדי מינהל השימור ברשות העתיקות. בפרויקט מקפידים לשמור על ביטחון המבקרים במקום, והאתר עומד בסטנדרטים הגבוהים ביותר הקבועים באמנות בין-לאומיות.

הפרויקט חולש על שני מתחמי משנה עיקריים: רחבת הכותל ומנהרות הכותל. עיקרו של הפרויקט להסיר את הסיכונים שמאיימים על המבקרים. סיכונים אלה נובעים מבליית החומר ומגישה שאיננה נוחה או בטוחה לכל חלקי

הכותל המערבי והמונומנטים סביבו נמנים עם אתרי מורשת התרבות המתוירים ביותר במדינת ישראל. מדי שנה פוקדים את המקום מיליוני מבקרים: לחלקם עניין דתי במקום, ולאחרים עניין תיירותי או תרבותי. כדי לאפשר ביקור בטוח ונוח באתר יש לתחזקו ברציפות ולפתח בו שירותים חדשים לרווחת המבקרים. מסיבות אלו פנתה הקרן למורשת הכותל לרשות העתיקות. אנשי השימור של רשות העתיקות מבצעים במקום מגוון עבודות, החל בחפירות ארכיאולוגיות, דרך פעולות שימור והסרת סכנות, וכלה בתכנון האופן שבו יוצגו הממצאים.

האקלים הייחודיים כל אלה מצביעים על מורכבות תהליך השימור.

שימור המקוואות והצגתם

מטרת הפרויקט לחשוף את המקוואות מהתקופה ההרודיאנית במנהרות הכותל, לשמרם ולהציגם לקהל.

במהלך הפרויקט הוקם פיגום, אשר תוכנן ונבנה בהתאם לדרישות הייחודיות של האתר ייחודו של פיגום זה בכך שהוא מאפשר תנועה בטוחה של קהל מתחתיו, ובאותה עת הוא משמש גם משטח עבודה למשמרים וגם תמיכה זמנית לקמרון לבל יתמוטט, עד לסיום עבודות השימור והייצוב. בנייתו המושכלת של

יהיה לנתח את הגורמים המאיצים את תהליכי הבליה וההרס. בהתאם למסקנות המומחים ייקבע נוהל לביצוע בדיקות מעין אלה ולבחינת מצב האבנים בעתיד. כמו כן, ייבנה מנגנון לניטור ארוך טווח שיעקוב אחר תהליכי הבליה וההרס של אבני הכותל. הכותל המערבי הוא מאתרי מורשת התרבות

▶ שימור חדר הכיסופים

▼ אמת המים לאחר שימור

▼ תחזוקה שימורית של קיר המחכמה

במהלך עבודות השימור והייצוב במנהרות הכותל התגלו שלושה מקוואות, המתוארכים לתקופה ההרודיאנית. מומחי השימור של רשות העתיקות חקרו את חומרי הבנייה, את טכנולוגיית הבנייה ואת אופן השימוש במקוואות. פעולות השימור משלבות בין הממצאים הקיימים לבין שחזור אלמנטים המחיישים את חזותם המקורית. המקוואות שולבו במסלול הביקור במנהרות הכותל: משטחי עץ ומעקות מאפשרים כעת לקהל להגיע אל המקוואות ולחזות בהם מבלי לפגוע במונומנטים בעלי ערך אלה.

באתר זה מוצגת יכולתם של מומחי השימור של רשות העתיקות לשלב באופן מושכל בין ניתוח ערכי לבין תכנון של פרויקטים מורכבים וביצועם, במטרה לשמור על מורשת התרבות הייחודית במדינת ישראל לדורות הבאים. ■

הפיגום מאפשרת למשמרים להגיע לכל אבן מאבני הקמרון.

מומחי השימור של רשות העתיקות עובדים באתר באופן שאינו פוגע בקהל המבקר במנהרות הכותל. דרכי הגישה המוגבלות אל קמרון האולם, תנאי התאורה קשים ותנאי

החשובים בעולם. מיליוני מבקרים פוקדים אותו מדי שנה, והוא פעיל לאורך כל שעות היממה. האתגר העומד בפני מומחי השימור של רשות העתיקות כפול: להבטיח את ביטחונם של המבקרים במקום לבל יפגעו מחלקי אבן וטיח הנופלים מהקיר, מחד גיסא, ולשמר את מראהו המקורי של הכותל עבורנו ועבור הבאים אחרינו, מאידך גיסא.

שימור קמרון אולם הדגם וייצובו

מטרת הפרויקט להסיר את הסכנה המרחפת מעל ראשי המבקרים, לשמר את המבנה ולייצב את קומת המרתף ('אולם הדגם') ולהסדיר את האולם לביקורים סדירים במהלך סיור במנהרות הכותל.

אולם הדגם הוא הגדול בחללי מנהרות הכותל ואחד החשובים שבהם. ייצוב הקמרון של חלל זה ושימורו הם מהפרויקטים המורכבים ביותר שבוצעו בתחום זה בארץ ומן המתגרים ביותר שמעורבים בהם מומחי השימור של רשות העתיקות.

חפירות ברחבת הכותל ובחללי הגשר הגדול

שלומית וקסלר-בדולח ואלכסנדר און

כעת מחדשים רבות בחקר עברה של העיר. חשיבות הממצאים טמונה בעיקר במיקומו המרכזי של השטח שנחפר - סמוך להר הבית ועל מורדות העיר העליונה. מפתיעה במיוחד היא רמת ההשתמרות הגבוהה של הממצאים מהתקופות הקדומות, מימי הבית

כיום. 'הגשר הגדול' נישא מעל מקום מפגשם של גיא הטרופיאון ו'הנחל הצלב' (המכונה גם נחל הערב). אזורים אלו לא נחפרו בעבר, והשרידים הנחשפים

בשנים 2005-2010 נערכו חפירות ארכיאולוגיות רחבות היקף מטעם רשות העתיקות וביזמת הקרן למורשת הכותל המערבי בחלקה הצפונית-המערבי של רחבת הכותל המערבי בירושלים.

מאז שנת 2007, נערכו חפירות גם ב'מנהרות הכותל' - בחלליו של גשר-קשתות קדום המוביל להר הבית, המוכר בכינויו 'הגשר הגדול' ('קשת וילסון' הנודעת, הסמוכה להר הבית, היא המזרחית בקשתות 'הגשר הגדול').

שני שטחי החפירה מרוחקים זה מזה כחמישים מטרים לערך, ומצויים על מורדותיה הצפוניים-המזרחיים של הגבעה המערבית של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון, היא העיר העליונה מימי הבית השני, ואזור הרובע היהודי והרובע הארמני

טביעה מודרנית של חותם אבן קדום, שנתגלה סמוך למבנה מימי הבית הראשון. בחלקו העליון נראה אריה שואג, ומתחתיו שמו של בעל החותם: 'נרא' או 'נא'.

רחבת הכותל בסיים עונת החפירות (ינואר 2009), מבט למזרח-צפון-מזרח; בקדמת התמונה - שטח החפירה, וברקע - הר הבית וכיפת הזהב

החפירות ברחבת הכותל ובחללי "הגשר הגדול" שבמנהרות הכותל המערבי נערכות בשנים האחרונות בהנהלת שלומית וקסלר-בדולח (רחבת הכותל) ואלכסנדר און (מנהרות הכותל). ממצאי החפירות הללו יצרו הבנה חדשה ומהפכנית של ארכיאולוגיה וההיסטוריה של האזור שממערב להר הבית.

והמבנה המפואר נפגע וחדל להתקיים. מערכת של מקוואות טהרה נבנתה באזור זה בשנים שקדמו לחורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ.

השרידים המרשימים בשני שטחי החפירה קשורים למערכת הדרכים הראשיות של העיר הרומית איליה קפיטולינה שהוקמה על שרידי העיר היהודית בימי הדריאנוס, במאה ה' לסה"נ. רחוב העמודים המזרחי המפואר של העיר, הוא הקרדו המזרחי, נחשף לאורך כ־50 מ'. זו הפעם הראשונה שרחוב זה נחשף למלוא רוחבו (כ־24 מ'). במרכזו של הרחוב נסללה דרך התחבורה המרכזית, שרוחבה 8 מ', ומשני עבריה מדרכות במפלס גבוה, שרוחבן 1.5 מ'. הרחוב נסלל באבני גיר גדולות, מטיפוס מיזיחילו, שהונחו באלכסון לציר הרחוב. משני עברי הרחוב הוצבו עמודים, ומעבר להם הותקנו סטווים מקורים. הממצאים שנתגלו מלמדים על עבודות הכנה נרחבות שנערכו לקראת סלילת הרחוב, שהן חלק מעבודות ההקמה של העיר. לראשונה במחקר הארכיאולוגי של ירושלים אפשר לתארך את מועד הקמתה של העיר הרומית לימי הדריאנוס, ואף להציע, שהעבודות החלו בראשית שלטונו של קיסר זה, כעשר שנים ויותר לפני ביקורו של הדריאנוס במזרח ולפני פרוץ מרד בר כוכבא.

לאותו שלב של הקמת העיר הרומית, שייכנו גם את בנייתו של 'הגשר הגדול', הוא גשר-הקשתות הארוך שנבנה מעל מפגש גיא הטירופיאון והנחל הצולב. מטרתו של הגשר הייתה לשאת את רחוב הדקומנוס, שהוביל בציר ישר ובמפלס אחד משער הכניסה המערבי של העיר, באזור שער יפו של היום, לעבר שער הכניסה להר הבית. כיום, רחוב הגיא (אליואד) משמר את ציר הקרדו המזרחי, ורחובות דוד והשלשלת, משמרים את ציר הדקומנוס. הקרדו והדקומנוס נסללו על פי תכנית עירונית רומית, שעיצבה מחדש את פניה של ירושלים בהשוואה לעיר היהודית שנהרסה.

ממצאי החפירות, הנלמדים בימים אלו, מאפשרים לחקור מחדש נושאים כגון: המערך העירוני של ירושלים ממערב להר הבית בימי הבית הראשון ובימי הבית השני; תהליכי הבנייה של העיר הרומית; ומקומו של הר הבית בעיר הרומית.

המבנה שחפרנו, או שכניהם, שהתגוררו בביתים סמוכים. חותם אחד מאבן גיר מעוטר בשרשרת רימונים בחלקו העליון, ומתחתיה חרוט שמו של בעל החותם: 'נתניהו בן יאש'.

חותם אחר, מאבן שחורה, מעוטר בדמות של חייל-קשת הלבוש בסגנון אשורי, ותחתיו השם העברי: 'חגב'. לא ידוע מיהו חגב זה, אולי מפקד יחידת הקשתים היהודאיים בצבא אשור? על חותם אחר נראה אריה שואג, ותחתיו שם בעל החותם: 'נוא', או 'נרא'.

❑ קיר גזית, ובו אומנות אחוזות שבראשן כותרות קורינתיות, מבט לצפון-מערב. הקיר שייך למבנה מפואר מימי הבית השני, ככל הנראה מימי המלך הורדוס, והוא נמצא כ־25 מ' ממערב להר הבית באזור 'קשת וילסון'

הראשון והשני, וכן מימי איליה קפיטולינה, ולשרידים אלו נייחד את הסקירה הקצרה שלהלן.

השרידים הקדומים ביותר שנתגלו עד כה קשורים למחצבות אבני בנייה, שפעלו במורדות הגבעה המערבית בשלהי ימי הבית הראשון. פעולות החציבה יצרו מדרגות רחבות על פני המדרון, ומאוחר יותר, נבנו עליהם מבנים. בחפירות ברחבת הכותל נחשף חלק ממבנה משלהי ימי הבית הראשון (המאה הז' לפסה"נ), שנבנה על מחצבה שנגטשה, וקירותיו נשמרו לגובה 5 מ' מעל הסלע.

❑ חותם אבן פרטי, ועליו עיטור שרשרת רימונים שמתחתיה כיתוב בכתב עברי קדום: 'לנתניהו בן יאש' (שייך לנתניהו בן יאש).

❑ מבנה מטיפוס "ארבעה מרחבים" משלהי ימי הבית הראשון (המאה הז' לפסה"נ).

שרידים מרשימים מימי הבית השני נתגלו באזור 'קשת וילסון', סמוך להר הבית. נתגלו חלקים ממבנה ציבור מפואר מאוד, שהקיר הצפוני שלו מתפתל בצורת מיאנדר, ופניו הפונים כלפי פנים המבנה מעוטרים באומנות אחוזות שנשאו כותרות קורינתיות. במבנה שלושה אנפים, שהמרכזי שבהם קצר בהשוואה לשני האנפים הצדדיים. חקירתו של המבנה מצויה בעיצומה. בור מים שנתגלה מצפון למרחב המרכזי של המבנה, צינורות עופרת ופתחים במרכז הכותרות בראשי העמודים, מרמזים על מזרקה מפוארת ששולבה במרכז המבנה. המבנה נבנה, ככל הנראה, בראשית ימי שלטונו של המלך הורדוס, בשנים 37-22 לפסה"נ. מפעל הרחבת הר הבית ההרודיאני, ש'קשת וילסון' המונומנטלית היא חלק ממנו, השפיע על תכנונו המחודש של האזור,

תכנית המבנה מעידה שזהו ככל הנראה מבנה מטיפוס 'ארבעה מרחבים', ובו שלושה מרחבים מקבילים בציר צפון-דרום ומרחב רחבי ניצב להם, המחולק לשלושה חדרים קטנים. למבנה הייתה כנראה גם קומה עליונה. נראה שאת המבנה נטשו יושביו לפני חורבנו, והם שפיתו את המבנה מתכולתו. לאחר מכן, התמוטטה קומת המבנה העליונה, ומפולות אבן גדולות נתגלו על רצפת הקומה התחתונה. עפר שגלש ממעלה המדרון הצטבר במבנה ומילא אותו עד גובה ראשי הקירות. במהלך סינון רטוב של העפר שהצטבר בתוך המבנה גילינו ממצאים רבים שבחפירה רגילה קשה להבחין בהם. הממצאים המיוחדים ביותר הם חותמות פרטיים מימי הבית הראשון, העשויים אבן או עצם, ששימשו לחתימה על מסמכים. החותמות היו ככל הנראה בבעלותם של דרי

חפירות קשת רובינסון

יעקב ביליג

מהווה רק חלק קטן מקיר התמך המערבי של מתחם הר הבית שאורכו 500 מ'. כמו כן, הוא ממוקם במפלס הגבוה במידה ניכרת משרידי העיר הרלוונטיים שזמנם מימי הבית והחורבן. בעקבות החפירות שלנו, ניתן לבקר בקטע נוסף של הכותל המערבי הסמוך לו מדרום,

בתום החפירות, ניתן לראות במבט רציף שטח גדול את העיצוב האדריכלי המרשים בתכנונו ובעוצמתו של המרחב המקיף את הר הבית בדרום-מערב. מפעל בניה עצום זה החל בימי הורדוס תוך בניה מחדש של בית המקדש השני והרחבת מתחם הר הבית,

בין השנים 1994-1996, לקראת ציון השנה ה-3000 לכיבוש ירושלים על ידי דוד המלך והפיכתה לבירת ישראל, חודשו החפירות הארכיאולוגיות למרגלות החלק הדרומי של הכותל המערבי. חפירות אלו החלו לאחר מלחמת ששת הימים בניהולם של בנימין מזר המנוח ומאיר בן-דב ובהם הוסרו בעיקר שכבות הבניה והמילוי המאוחרות לתקופה האומאית. בחלקים מן החפירה, מתחת למפלס הארמונות האומאיים, נחשפו גם שרידי בניה קדומים יותר מן התקופה הרומית המאוחרת ומן התקופה הביזנטית, ומתחתיהם בצבצו

אזור החפירות מדרום לרה הבית

ובו לחזות במכלול השרידים שמתוארכים לירושלים בבנייה ובחורבנה שהם הסיבה לעצם ההגעה לכותל.

זכינו אנו החופרים בחוויה מרגשת ובזכות היסטורית מיוחדת במינה, לגלות ולחשוף שני פרקים חשובים ודרמטיים בתולדות העם והארץ: הפרק הראשון עליו נאמר: "כל מי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה כרך נחמד מעולם" והפרק השני בו נחשפו ממצאים מימי המרד הגדול בו עם ישראל נלחם להיות עם חופשי בארצו, ומן הימים שלאחר כשלוש המרד אז העם היהודי איבד את חרותו בארצו משך אלפיים שנה. כמה מרגש שזכינו שוב לפקוד את המקום כעם חופשי בארצו ולחפור במנהרת הזמן של תולדות ירושלים ולחשוף את שרידיה.

ונמשך גם בימי יורשיו. כמו כן, ניתן להתרשם ולהתרגש מן המחזה הנורא של חורבן העיר בדמות המפולת של אבני הכותל שהפילו הרומאים בשיטתיות מחלקו העליון ובמכתש שנוצר בריצוף הרחוב כתוצאה מקריסת קשת רובינסון תוך כדי החרבתה. ניתן לראות כיצד העיר שהיתה אחת מפניני תבל כעדות בני התקופה, נהרסה בחורבן אדיר. חורבן המוצח עד היום בלוח השנה העברי, בהלכות ומנהגים במסורת ישראל.

הכותל המערבי מסמל במשך דורות רבים 'זכר למקדש' ומצד שני 'זכר לחורבן'. המוני יהודים ובני עמים אחרים פוקדים קטע קצר ממנו המוקדש לתפילה ולאירועים ממלכתיים, ככל הנראה משום שרק קטע זה היה נגיש בעבר. ואמנם, עם כל הייחוס לקטע זה, הוא

שרידי העיר ההרודיאנית ועליה החורבן הרומי. בחפירות החדשות שנוהלו על ידי רוני רייך יחד עם כותב טורים אלו, הוסרו שכבות הבניה המאוחרות ונחשף בשלמותו הרחוב הראשי שנסלל בסוף ימי הבית השני למרגלות הכותל המערבי. רחוב זה באותם ימים שימש כמרכז מסחרי, אחד השווקים של העיר, כעדות טור חנויות שניצבו משני צידי הרחוב. מעל לרחוב ניצבה 'קשת רובינסון' בסיומו של מחלף, על גביה טיפסו דרך אחד משערי הכניסה לרה הבית.

החפירות בן הארכיאולוגי נערכו בשנים 1994-2000. חופרים: פרופ' רוני רייך, ד"ר יובל ברוך ויעקב ביליג.

פרויקט אוהל יצחק 2004-2012

ד"ר חיים ברבה

הצלבנית נמצא מבנה ששימש ככל הנראה לעיבוד וצביעת בדים ועורות. על שרידים אלה נבנה בתקופה הממלוכית בית מרחץ גדול ממדים עם חדר הלבשה מפואר שנשתמר בשלמותו עד תקרתו. בימים אלה נחפר החלק ממזרח לבית המרחץ בו נמצא אולם קמרונות גדול ששימש

הכותל לשער שכם. במהלך החפירות נמצאו כ-7 שכבות ארכיאולוגיות מתקופות שונות בתולדות ירושלים. הקדומה ביותר היא קיר מסד מוצק ברוחב של כ-3.2 מ', ובאורך של למעלה מ-11 מ', שמצידו המזרחי נסמך גרם מדרגות היורד בעקבות הטופוגרפיה של אפיק עמק הטירופיאון לכיוון אחד משערי הכניסה

פרויקט החפירות באוהל יצחק החל לפני כשמונה שנים, כחפירת הצלה לצורך שימור ושיחזור בניין בית הכנסת בשם אוהל יצחק שנבנה במחצית המאה ה-19 ונהרס במלחמת העצמאות. עד שנת 2008 הפרוייקט מומן על ידי קרן אורסט מיסודו של הד"ר ארווין מוסקוביץ, והחפירה נעשתה מתוך מגמה

גם המדרגות מימי הבית השני, שעליו קירות הביצור מהתקופה הרומית

תנורי ההסקה של בית המרחץ הממלוכי

כח'אן, ומאגר מים גדול שסיפק מים לבית המרחץ מהאמנה התחתונה ששופצה בתקופה הממלוכית. תוצאות החפירה בצירוף מקורות היסטוריים רלוונטיים מאפשרים לנו לשחזר תהליך הבניה המואצת והתפתחות האיזור, שהתרחשה במרוצת עשר שנים בשליש הראשון של המאה ה-14 בתקופה הממלוכית. במהלך עבודות החפירה של פרוייקט זה חובר פיזית שטח החפירה של אוהל יצחק למתחם מנהרות הכותל, ובימים אלה שוקדים על הכשרת מסלול מבקרים עתידי שיכלול את שני המתחמים כאחד. ■

להר הבית מימי הבית השני, (שער וורן). שרידים אלה כוסו במפולות של מרד החורבן משנת 70 לספירה, ועליהם נבנתה מערכת ביצורים המתוארכת לתקופה הרומית המאוחרת. מבנים אלה היו בשימוש הלגיון העשירי הרומי ויצאו מכלל שימוש עם עזיבתו את ירושלים לקראת סוף המאה השלישית לספירה. מהתקופה הביזנטית והמוסלמית הקדומה נמצאו שרידים דלים יחסית הכוללים חלק מהקרדו המזרחי של ירושלים ויסודות מבנים מוסלמיים שנבנו עליו. מהתקופה

לחשוף את מורשת העבר הטמונה מתחת לבית הכנסת, על נמת להפוך את המפלסים תחתיו למוזיאון ארכיאולוגי. החל משנת 2009, המימון של הפרוייקט הוא של הקרן למורשת הכותל המערבי.

החפירות נערכו לעומק של 12 מ' ממפלס ההליכה ברחוב הגיא המוביל מרחבת

בחפירות נחשפו מערכות של מבנים מפוארים מימי הביניים ומהתקופה הרומית.

חופרים: אלכסנדר און וד"ר חיים ברבה

העיר הקדושה ואני

עמית ראם

המלכים הצלבנים, שנהרסו בשרפה עזה שפרצה בכנסייה בשנת 1808 ועקבותיהם נעלמו. למרות היריבות והשנאה העזה בין היוונים לקתולים (צאצאי הצלבנים), הובילו אותי הכמרים היוונים למרתפי הפטריארכיה היוונית, ושם במחשכים, מאחורי דלת ברזל

חלוצים ורומנטיקנים שהתוו את הדרך למחקר הארכיאולוגי המודרני בירושלים. אין להקל ראש גם בתהילה שלה זוכה הארכיאולוג החופר בירושלים ובנצחיות שלה זוכים גילוייו. את כל אלו חוויתי בחפירה מצומצמת בקישלה, סמוך לשער יפו. בתא שטח קטן נחשפו כל תולדותיה של ירושלים: חומת העיר מימי חזקיהו, החומה הראשונה מתקופתם של החשמונאים, יסודותיו של ארמון הורדוס ומערכת הניקוז המרשימה שלו, תעשיית עיבוד עורות מהתקופה הצלבנית, החומה מימי סולימאן המפואר ובית כלא בריטי.

חדוות הגילוי

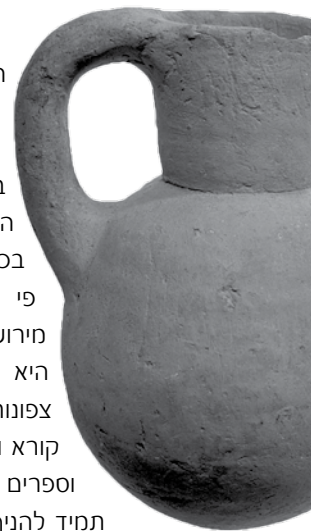
הגילויים בירושלים הם יום־יומיים. כחוקר בירושלים, המסתובב במשעוליה, עליך להפוך כל אבן, תרתי משמע. מאחורי כל דלת, כל מכסה ביוב וכל פתח שנקרה בדרכך מסתתרת עולם חדש ומרגש, שטרם נחקר או פוענח. הגילויים אינסופיים, והם ממתנים לנו, גם אם לעתים אנו חושבים שחפרנו רבות ואין כבר מקום לחידוש; ירושלים תמיד מוכיחה לנו אחרת! כל יום הוא יום חדש, הטומן בחובו הפתעות מרגשות. במהלך עבודתי בכנסיית הקבר, ב"קפלת ארבעים המרטירים", חשפנו, עמיתיי גדעון אבני וג'ון זליגמן, ואני, קברים של בישופים צלבניים, ונוצרו קשרי ידידות בינינו לבין אנשי הכמורה היוונית. אלו ידעו כי אני מחפש את קברי

הרומן שלי עם ירושלים החל עם סיום לימודיי באוניברסיטה העברית בתחילת שנות התשעים. התמסרתי לחקר ירושלים בכל מאודי. היום, אף על פי שבתפקידי אני רחוק מירושלים, מושא מחקריי היא ירושלים. אני לומד את צפונות ירושלים ללא הפסק, קורא וכותב בשקיקה מאמרים וספרים על אודותיה, ומצפה תמיד להניף על אדמתה את מכוש החופרים. בחרתי להציג בפני הקורא את המאפיינים של עבודתו של החופר בירושלים, לפחות כפי שאני חוויתי וחווה אותם. ייתכן שהדברים מוצגים באופן ציורי, ואף פיוטי, אך הם מבטאים תחושות אמיתיות.

ארכיאולוגיה במיטבה

אין עוררין על כך שירושלים היא פסגת שאיפותיו של הארכיאולוג החופר והחוקר. היא מאגדת בה שאלות מחקר סבוכות, עדויות נסיבתיות (היסטוריות ודתיות) ושפע של הקשרים ונתונים, היוצרים יחדיו תצרף אחד ענק ומרתק. כארכיאולוג בירושלים עליך להפעיל את כל חושך, לחדד את מחשבותיך ולהשתמש בכל הכלים שרכשת במהלך לימודיך.

המפגש עם הארכיאולוגים הבכירים ממך, שלעתים היו מוריי, אינו נמנע ואף מבורך. עם דבר פרסומו של הגילוי הם מגיעים, מחווים דעה ומייעצים. ההפריה המדעית היא הדדית ונכונה. סיעור המוחות הארכיאולוגי כולל גם "מפגש" עם חוקרים שאינם עוד בחיים, חוקרי המאה התשע־עשרה וכתביהם, אותם חוקרים

לעיר דוד, שם הוריתי להפסיק עבודות שפגעו בעתיקות. בעקבות כך, רדף אחרי המון זועם אשר החזיק בידיו מקלות ואלות, ואף הספיק לנקב את צמיגי רכבי.

לגעת בקדושה

הקדושה של ירושלים מזינה את עתיקותיה. קדושתה לשלוש הדתות הגדולות היא שהביאה לבנייתם של אותם מבנים מרשימים וממצאים מרתקים שאותם אנו מחפשים. בין אם אתה אדם דתי או חילוני, אינך יכול

ומתחתיה לא היה קבר, אלא מסדרון ארוך וחשוך, שהוביל לסכר תתי־קרקעי ענק שבנו הצלבנים כדי לנתב את מימי הקדרון. בליל חורף ירושלמי אחר, קיבלתי קריאת טלפון, ובה דווח לי כי במהלך עבודות פיתוח נפרצה מערת קבורה בהר הזיתים, בלב לבו של בית הקברות היהודי. אכן, במקום התגלתה מערת קבורה מרובת־חדרים, מרשימה. ההרפתקן שבך קורא לך לזחול ולחקור כל חדר וחדר במערת הקבורה, למרות סכנת ההתמוטטות, האוויר הטחוב ומיני חרקים. במעבה המערה

חורקת, הראו לי את שברי המצבות של המלכים הצלבנים הנודעים. הלב רוגש, ותחושת הגילוי הראשוני מציפה את כולך. הארכיאולוג שבך נדרך, ומלאכת התיעוד מתחילה.

במהלך העבודות בכביש הר הצופים - מעלה אדומים הוזעקתי למקום לאחר שנפרץ "בור עמוק וחשוך". מיד עם הגיעי, שלשלתי עצמי באמצעות סולם חבלים אל תוך האפלה התת־קרקעית, ולאחר כעשרים מטרים נגעו רגליי ברצפת מערה. אלומת הפנס האירה מערה

▲ תצלום מימי המנדט הבריטי

להימלט מהתחושות הדתיות האופפות אותך כשאתה חופר סמוך לכותל המערבי או בכנסיית הקבר. כך לאחרונה, במיזם משותף עם מרחב ירושלים, שנערך בקבר דוד בהר ציון, הגענו לפרויקט מצוידיים בראייה מדעית מפוכחת, אך שאלת מיקום קבר דוד וצאצאיו, והאם קדושתו של המקום מבוססת על ממצא אמת, עדיין ריחפה מעל.

כחוקר ירושלים מוטלת עליך חובה כבדה. עליך להיות מהימן, מקצועי ורציני. למוצא פיך ממתנה הקהילה הארכיאולוגית, וממתין הציבור הרחב על כל גונו. אין להיסחף לדמגוגיה, לפוליטיקה ולתהילה, אלא להישאר נאמנים לארכיאולוגיה. יש להיזהר מחטא הוהרהר, להישאר קשובים לעמיתך ולדעות אחרות ושונות משלך.

הארכיאולוגיה, חדוות הגילוי, ההרפתקנות, האנשים והקדושה מתערבים אלו באלו, ויוצרים מרקחה אחת מרתקת שקוראים לה "ירושלים". בהיותך ארכיאולוג, אם טעמת מן המרקחה ולו לרגע, טעמה יישאר צרוב בחיכך, והארכיאולוג החוקר שבך יבקש עוד.

נמצאו הרבה מאוד גלוסקמות, ועליהן שמות בעברית השגורים בפינו עד היום: שרה, לוי, שושנה.

מפגש עם תרבויות ואנשים

ירושלים היא עיר קוסמופוליטית: ערב־רב של תרבויות, דתות ואמונות, המשוטטות בסמטותיה ודרות ברחובותיה. אינך יכול להימלט ממגע עם האנשים. הם מקיפים אותך, צובאים על חפירתך ומתעניינים בגילוייך. לעתים, המפגש עמם מוליד חברויות אמיצות. כך היה כשחפרתי בחנות הבדים של אבד חאלף במוריסטאן (הרובע הנוצרי). למדתי להכירו, ונרקמו בינינו יחסי ידידות מיוחדים. כאשר תיעדתי את "בית העצמות" הצלבני בחקל דמא התוודעתי לנזירות פאיסייה וסרפימה, השומרות על מזור סנט אונופריוס היווני הסמוך בגיא בן הינום. יחסי החברות עמן פורחים: עד היום, אני מקפיד לבקרן, ללגום קפה יווני בחברתן ולהתבסס מיפי המנזר. אולם, המפגשים עם האנשים והאוכלוסייה המקומית אינם תמיד כה מוצלחים ונעימים. חוויה מפוקפקת חוויתי בוואדי חילוה, סמוך

רחבת־ממדים, אדירה, ששימשה לייצור כלי אבן בימי הבית השני. על קרקעית המערה ועל מדפי האבן שלאורך דופןותיה היו סדורים כלים משלבי ייצור שונים, כפי שעזבו אותם לפני כאלפיים שנה. אני, שרק אז סיימתי את לימודי הארכיאולוגיה באוניברסיטה, דרכתני ראשון באתר מרהיב זה ושוטטתי במעמקי. לימים, חפרו את המערה ג'ון זליגמן, דוד עמית ואירנה זילברבורג, והוסיפו נדבך חשוב לחקר תעשיית כלי האבן בימי הבית השני.

יצר ההרפתקנות

כארכיאולוג וכמפקח עתיקות בירושלים, עליך להיות מוכן לזחול במערות מאובקות, להשתחל במחילות צרות, להידחק בביבים רווי רפש ולהתוודע לשאר מיני ריגושים. חפש את הלא נודע ואת הסכנה, כי שם טמונות התגליות. יחד עם שותפיי דאז, צילה שגיב, הצלמת, ומרק קונין, המודד, חלקנו הרפתקאות רבות. בעמק יהושפט (נחל קדרון), מאחורי כנסיית מרים, מצוי בית קברות יווני, ישן ומוזנח. באחד הימים, באופן תמוה וללא הסבר הגיוני, הרמנו אבן מצבה רופפת,

לחפור בירושלים: החפירה במורדות הר ציון

ד"ר יחיאל זלינגר

▲ מורדות הר ציון - מבט אווירי מדרום
 ▼ שבר דופן קערה מהתקופה הרומית המאוחרת

האלמנט הארכיטקטוני המרכזי בשטח. שרדו חומה ומגדל שהשתתו על מדרגת סלע. החומה שרדה לגובה 2.8 מ' ולרוחב כ-2.5 מ', והיא נבנתה משיני פנים של אבנים גדולות מסותות היטב, וביניהם דָּבָשׁ של אבנים קטנות ובינוניות וחומר מלכד. הפן החיצון של שורות האבנים העליונות סותת באחידות והוחלק, ונראה כי הם סותתו במיוחד לבניית החומה. בנדבכים התחתונים, לעומת זאת, אין הקפדה על סגנון האבנים, וחלקן שימשו בשימוש משני.

תחת המגדל הביזנטי נתגלה בור מים חצוב, ששימש לאגירת מים בתוך העיר המבוצרת

מדע חדש למדי, אך החפירות הרבות שנערכו, סביב ירושלים ובתוכה הניבו אין סוף השערות, שחלקן אושש או עורער בעקבות עבודותינו. נפלה בחלקי הזכות לחשוף קטע מביצורי העיר מתקופות שונות במורד הדרומי של הר ציון.

החומה התוחמת את הר ציון ממערב ומדרום התגלתה לראשונה בשטח בית הספר של הבישוף גובאט בשנת 1875. בין השנים 1894-1897 זוהה חלקה הארי בידי משלחת מחקר בריטית מטעם הקרן לחקירת ארץ ישראל (PEF), בראשות בליס ודיקי, אשר חפרו באמצעות מערכת של פירים ומנהרות סמוך לפן החיצון של חומות העיר. במהלך חפירתנו איתרנו את תוואי המנהרה שלהם, צמוד לפן הדרומי של החומה הביזנטית והמגדל החשמונאי, ובתוכה מצאנו שרידים בני 110 שנים, ובהם בקבוקי בירה, סוליית נעל ומעט לוחות מתכת שקירו את המנהרה... את תוצאות עבודתם הם פרסמו בספר מלווה באיורים, בתוכניות מפורטות ובתחכים ברורים, ובהם שרידיהן של שתי מערכות

ביצור, שנבנו זו מעל זו, שתוארכו, בעיקר על סמך מקורות היסטוריים, לתקופה הביזנטית ולימי הבית השני.

בחפירה המחודשת, שערכנו בשטח נרחב ממערב לבית הקברות הקתולי, נחשפו שרידי ביצורים מהתקופות הביזנטית והחשמונאית, וייתכן שגם מתקופת הברזל 2 - שלוש התקופות שבהן נכלל הר ציון בתחומי העיר מוקפת החומה. הביצור מהתקופה הביזנטית. זהו

מדי בוקר, בדרכי לחפירה, עוד ממרחק רב, הבחנתי כי האור סביב העיר העתיקה הוא אחר. האור שונה אולי, כמאמר שירו של יהודה עמיחי, כיוון שהוא צריך לחדור מבעד לעננים נמוכים שיוצרות התפילות העולות מכל אחד מרובעי העיר.

עם הגיעי למחוז חפצי, סמוך להר ציון, נשמעו גם הקולות הרמים של אותן תפילות. צליל דנדוני הפעמונים מכנסיית הדורמיציון התערבב עם קריאות המואזין של אבו תור, כשברקע קולות חצוצרות ותופים הבוקעים מכלי הנגינה של משפחה כורדית המלווה את בנה הבכור לחגיגת בר המצווה ברחבת הכותל.

לחפור בקרבת העיר העתיקה זו חוויה, אך גם אחריות רבה. אמנם הארכיאולוגיה היא

החפירה במורדות הר ציון נערכת בשנים האחרונות בניהולו של ד"ר יחיאל זלינגר כחלק מפיתוח האזור לצורכי תיירות. בחפירה מתגלים חומותיה של ירושלים מימי הבית הראשון, מימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית, וכן עדויות לחפירות הראשונות שהתנהלו בשטח זה בשלהי המאה הי"ט.

בולט, האופייניות לבנייה מהתקופה ההלניסטית החשמונאית. המגדל ניגש בצפון לחציבה אנכית (1.7 מ' גובה), שעליה שרידי חומה קדומה, כנראה מתקופת הברזל 2 (ר' להלן). החומה שהמגדל שולב בה לא השתמרה, אך יש להניח שהיא נבנתה על החומה הקדומה. את שרידי הביצור יש לזהות עם ה'חומה הראשונה', שנבנתה על פי יוסף בן מתתיהו בידי המלכים החשמונאים. על פי ספר מקבים א' 10:1), יונתן התחיל לבנות את חומת ירושלים, והיא הושלמה בימי שמעון או יוחנן הורקנוס.

ביצור מתקופת הברזל 2(?)

בימי הבית השני. בעת חורבן העיר, בשנת 70 לסה"נ, יצא הבור מכלל שימוש, ועם בניית החומה הביזנטית, סתמו אותו כדי שלא יפריע לבנייתה. רצפת טיח ניגשת אל החומה הביזנטית מצפון. במילוי שמתחת לה נמצאו 22 מטבעות, שהמאחרים בהם תוארכו לסוף העשור הראשון של המאה ה' לסה"נ. ממצא זה, וכן הממצא הקרמי שהתגלה תחת הרצפה, מתארכים את בניית החומה לימי אוודוקיה, ומאששים את התיארוך שהציעו בליס ודיקי. תיארוך זה עולה בקנה אחד עם המקורות ההיסטוריים מהמאה ה', המציינים כי הקיסרית יזמה את הקפת הר ציון בחומה

מורדות הר ציון | מבט כללי על החפירה למזרח

שבר דופן קערה עם עיטור ציפור מהתקופה הרומית המאוחרת

החשמונאי הושתת על הסלע אחרי שזה סותת ופולס היטב, ואילו יסודות החומה שמצפון לו הונחו על הסלע ללא כל עיבוד, ובחלקו המזרחי אף נותרו כיסי אדמת טרה-רוסה אדומה. שיטת בנייה זו שונה בתכלית מצורת הקמת המגדל החשמונאי ושל כל אחד מהקטעים האחרים שהתגלו מ'החומה הראשונה', ולכן סביר שזוהי בנייה קדומה יותר. השימוש באבני ענק לביסוס החומה, שביניהן ליבה, דומה לביצורים מתקופת הברזל המוכרים ממקומות אחרים בירושלים. אמנם, אין בידינו מספיק נתונים לקבוע חד-משמעית אם אלו שרידי חומת חזקיהו, שהקיפה את הגבעה המערבית בתקופת הברזל, או שרידי 'החומה הראשונה', המתוארכת לימי בית חשמונאי, אך כאמור לעיל, בחינת שיטת הבנייה תומכת בתיארוך הקדום יותר. על פי מיקום החומה ביחס למגדל החשמונאי, סביר שהחומה החשמונאית נבנתה באותו תוואי, מעל שרידי החומה הקדומה. מקרה דומה של שימוש חוזר בתוואי קדום מוכר גם מחפירת 'המגדל הישראלי' ברובע היהודי. גם תיאור חומות ירושלים אצל יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ה', ד, 2) מחזק את ההשערה כי בוני 'החומה הראשונה' הכירו את תוואי החומה הקדומה (מתקופת הברזל) והשתמשו בו לבניית הביצור החדש.

כאמור, מעל המדרגה החצובה שאליה ניגש המגדל החשמונאי יש שרידי קו ביצור ברוחב 3 מ' ובגובה 0.8 מ'. הפן הצפוני והפן הדרומי של הקיר בנויים מבולדרים גדולים, וביניהם מילוי של אבנים במגוון גדלים. הפן הדרומי של הקיר עוקב אחר קו מחצבה הנוחת כ-3 מ' כלפי המדרון, וגם הפן הצפוני עוקב אחר קו חצוב בסלע. במבט ראשון, נראה כי קיר זה הוא חלק מהחומה החשמונאית, וכי אליה ניגש המגדל שתואר לעיל. אולם, השוואה בין שיטות הבנייה של כל אחד מהם מצביעה על כך שהם לא נבנו יחד. המגדל

חדשה. בתרגום ליוונית של הפסוק 'היטיבה ברצונך את ציון תבנה חומות ירושלים' (תהילים נא: 20), המילה "ברצונך" ביוונית מתורגמת לאוודוקי - כשמה של הקיסרית, ומכאן שהיא פירשה את הפסוק כפנייה ישירה אליה לבניית חומת העיר.

הביצור החשמונאי. נחשפה הפינה הדרומית-המערבית של מגדל, שנבנה מדרום לחומה הביזנטית. המגדל, ששרדו ממנו שישה נדבכים לגובה 3.5 מ', הושתת על סלע האם, ונבנה בבנייה יבשה ללא חומר מליטה. נדבכי החומה נבנו מאבני גזית בסיתות שוליים שבמרכזן זיז

שימור ושיקום מתחם קבר דוד: מאחורי הקלעים

אדר' שחר פוני

קבר דוד המלך
قبر الملك داود
KING DAVID'S TOMB

הוחל בהכנת תיעוד מלא של המתחם כולו. ובביצוע 'פיילוט' לשיקום ושימור החצר המרכזית, הכוללת גם את פרוזדור הכניסה הצפוני למתחם.

לקראת בואו של האפיפיור בנדיקטוס ה־16 לביקור בארץ, מומנו פעולות נוספות במתחם קבר דוד: שיקום אולם הקמרונות הגדול ממערב לחצר המרכזית, ושיקום חדרי השירותים שהותקנו לפני שנים סמוך לאולם. בתוך כך, שוקם גם חדר המבואה לאולם הסעודה האחרונה וכן הפרוזדור הפתוח

פעולות הריסה של חצר המבואה המזרחית למתחם. התברר, כי מדובר בפעולות לשדרוג החצר ופיתוחה ביוזמת הקרן החדשה לירושלים, שנעשו תוך תכנון מהיר ולקוי שלא הוצג בפני רשות העתיקות ואף לא בפני אגף התכנון בעירייה. אנו מצידנו, הצגנו דרישה לתכנון מחודש שיאושר על ידינו ועל ידי עיריית ירושלים. עבודות השיקום והפיתוח של החצר בוצעו לבסוף בהתאם לתכנון המחודש. במסגרת זו התקשנו כי יבוצעו עבודות שימור על כל חזית הכניסה המזרחית, לאחר שבמשך שנים כוסתה החזית בצבע לבן, צינורות ביוב, כבלי תשתית ועוד ועוד... פעולה זו 'הציפה' את אי-הסדר הקיים במתחם בפני יתר הגופים הציבוריים הסטטוטוריים.

עוד באותו חודש, החלו עבודות נוספות ללא היתר, ע"י גורמים פרטיים, הפעם ב'חאן' שבמתחם קבר דוד: מכלול החדרים בחלקו הדרומי של המתחם. מקום זה הוזנח במשך שנים רבות ובמרכז הרחבה הלכה וצמחה ערימת זבל... גם במקרה זה, הופסקה העבודה, וחודשה רק לאחר שהמחזיקים בנוכח הגישו תכניות אדריכליות ושימוריות מלאות. בנוסף לכך, דרשנו כי העבודות יתבצעו ע"י קבלן בעל ניסיון בשימור ולא ע"י הקבלן שביצע לאורך השנים עבודות שפגעו אנושות במתחם. כמובן שהקבלן שנאלץ להפסיק את עבודתו כעס מאוד.

למחרת נפצו החלונות ב'חיפושית' הפרטית שלי. ידענו שאנחנו על דרך המלך...

בשלב זה, שילבה הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י) את שימור ופיתוח האתר במסגרת פרויקט העיר העתיקה של ממשלת ישראל,

רשות העתיקות מבצעת, מזה שלוש שנים, פרויקט רב שנתי גדול-מימדים לשימור ושיקום קבר דוד במימון הרשות לפיתוח ירושלים. מן הסתם, העבודות במתחם נראות לקהל המבקרים כפעולות מובנות מאליהן של שימור, תחזוקה ופיתוח של אתר חשוב. אולם, הפעולות שבוצעו "מאחורי הקלעים" עוד בטרם תחילת הפרוייקט, והנמשכות גם בימים אלו, ידועות למעטים בלבד, וכלל אינן מובנות מאליהן באזור הדמדומים המכונה 'קבר דוד'. מאז מלחמת ששת הימים ועד לימנו פועלים במקום גופים שונים: 'ישיבת התפוצות', המחזיקה בחללים בנויים רבים במתחם הקבר, משרד הדתות, המתחזק את גרעין האתר, משרד הפנים, המחזיק בחדר הסעודה האחרונה, הישיבה הספרדית, ועוד.

עד לשנת 2007 מצבו של מתחם קבר דוד היה בכי רע. האתר תוחזק ונוהל באופן מינימאלי, לכלוך ועזובה אפיינו חלקים נרחבים במתחם, בנייה ותוספות בלתי חוקיות (ביוזמת גופים פרטיים שונים) מלאו וסתמו את המתחם כולו. בשנה זו נודע לנו, כי מעל חצר הקלוייסטר מבוצעות עבודות בנייה וחפירה באופן העלול למוטט את אגפו הדרומי של המבנה. נתון זה, והעובדה כי המקום התנהל כשטח בו "אין דין ואין דיין", גרמו ליובל ברוך ולי, "לאמץ" את המקום כשטח בו נבצע צעד אחר צעד שינוי משמעותי.

העבודות שאותרו הופסקו, ולאחר דין ודברים, חויבו המבצעים להגיש תכניות אדריכליות והנדסיות המציעות פתרון הנדסי ופתרון אדריכלי שימורי. הייתה זו הפעם הראשונה לאחר שנים רבות, בה נדרשו הגורמים בשטח להציג תכניות לפני ביצוע עבודות בנייה.

זמן לא רב לאחר מכן, זיהינו כי מתבצעות

☛ הפתח הצפוני לחדר ציון הקבר

המוביל מחדר המבואה לאולם עצמו. להבדיל מעבודות הצביעה שנעשו מספר שנים קודם לכן, לקראת ביקורו של האפיפיור יוחנן פאולוס, עבודות שלא כללו את צביעת תקרת חלל הקמרונות מאחר והאפיפיור הלך כפוף, העבודות לקראת ביקור זה בוצעו 'עד למעלה'. תחילה, לא ניתן היה לבצע עבודות באולם הקמרונות מאחר ומחיצות סורגים רבות הוצבו בחלל זה. במבצע (אותו כינינו "מאחורינו הסורגים"), הוסרו כל הסורגים והמעקות המיותרים במתחם כולו, במהלך

חדשים אחרים, שהיו יקרים לליבם של המסירים. במקביל לשיקום החצר המרכזית, התברר לנו כי התבצעה חפירה ללא היתר במבנה סמוך למתחם הקבר. חפירה זו גררה חפירה ארכיאולוגית מסודרת, שלנו, באותו מבנה, ולמעורבות רבה יותר במעטפת מתחם הקבר ולא רק במתחם עצמו. הפעילות הבאה, לאחר השלמת העבודות ב'פיילוט', רוכזה בגרעין המתחם: מבואת חדר הקבר, חדר ה'ספריה' וחדר ציון הקבר.

לעמוד טוב יותר, על השלבים השונים בהתפתחות המתחם. בהקשר זה יש לציין סמלים וכיתובים שנתגלו על קירות חדר הסעודה האחרונה ואף ב'קלוייסטר'. כתובת נחשפה על כרכוב בסמוך ליציאה מאולם הסעודה האחרונה, ונחשפו מזוזות ומשקוף פתח הכניסה המקורי הצפוני, בין אולם המבואה לחדר הציון, הבנויות מאבן אדומה ולבנה לסירוגין ("אבלק"). בחפירה קצרת מועד של עמית ראם בקלוייסטר נחשפו שרידי קיר מונומנטלי, ובמהלך עבודות הפיקוח של אנט נגר בחצר המרכזית נחשפו שרידים נוספים. העבודות בחדרי ה'חאן' ובאולם הקמרונות אפשרו, לראשונה, לבחון את שלבי הבנייה השונים בחלקו הדרומי של המתחם. בשבוע האחרון, כדוגמא, עם פירוק הריצוף מגג אולם הקמרונות לצרכי איטום, החלו להיחשף שרידי קירות על הגג...

בחודשים האחרונים, חודשו עבודות השימור ב'קלוייסטר', בחדר הנרות ובאולם הקמרונות, ובימים אלו הוחל כאמור ביצוע עבודות הפיתוח והאיטום. פעולות המבוצעות במקביל לעבודות השימור. בצד עבודה זו, השקענו מאמצים מרובים בסיוע רט"ג והפיקוח העירוני לפינוי הרוכלים בכניסה למתחם הקבר, וזאת בשל חשד מבוסס למעורבותם של הרוכלים בכייסות, שוד וכו', וכן לפינוי כנפייה העוסקת בהדרכת תיירים בודדים וסחיטת כספים מהם "כתמורה להדרכה", פעילות זו עדיין בעיצומה. למעשה, לא חולף שבוע ללא הפתעות במתחם זה, איתן אנו נאלצים להתמודד. רק לפני כשבועיים ימים פונה, במסגרת מבצע "קריאת הגבר", לול תרנגולות שהוצב על גג בסמוך לתקרת חדר הסעודה האחרונה. את הפינוי בפועל ביצעו פקחי העירייה והוטרניר המחוזי.

העבודה לאורך השנים יצרה קשרים בין אישיים והיכרות מעמיקה, לעיתים מוזרה, בינינו ובין הדמויות השונות המצויות דרך קבע במתחם זה: עם מוכרת הנרות בכניסה למתחם, עם רבני ישיבת התפוצות ותלמידיה, עם ההולכי בטל הרבים המסתובבים בשטח ומתלוננים באוזנינו יום יום על זה, עם הכייסים והגנבים, עם המנקה הדרוזי המסור מטעם המרכז למקומות הקדושים ועוד.

אין ספק כי גם אנו הפכנו זה מכבר, בעיניהם, לדמויות קבע בגן השעשועים המכונה "קבר דוד".

הסעודה האחרונה

במסגרת זו הוסרו התוספות המאוחרות מקירות המבנה, נחשף הקיר, הוסדר הטיח בחדר המבואה ושוחזרו אריחי הקרמיקה בחדר ה'ספריה' ובחדר הציון.

במקביל לעבודות בגרעין המתחם, איתרנו כי הגגות של חלק מחדרי ה'חאן' זופתו, תוך גרימת נזק בלתי הפיך. התגובה לא איחרה לבוא: גדרות גבוהות, שהוצבו לפני מספר שנים לאורך בית הקברות הסמוך למתחם הקבר ע"י אותו גורם, ויצרו מפגע אסטטי למבקר הבא ממזרח ושאותם רצינו להסיר מזמן, הוסרו ע"י רט"ג, במבצע שכונה "מאחורינו הסורגים 2". ככלל, למדנו כי ההתקדמות הטובה ביותר במתחם קבר דוד היא איתור טעויות היריב וניצול טעויות אלו לצרכי קידום השימור והפיתוח...

בעקבות עבודות השימור והפיתוח נחשפו שרידים שלא היו ידועים בעבר והתאפשר

בזק שנמשך כשעה בלבד, ביניהם סורגים שחסמו את המעבר לאורך השביל הצפוני המוביל מהמבואה הצפונית לאולם הסעודה האחרונה, ועוד. צעד זה בוצע כפעולת-תגמול שלנו לעבודות ללא היתר אותם ביצעו מתקיני הסורגים (כפי שצוין לעיל) ב'חאן'.

המבצע הבא ("צדקה תציל ממוות"), התבצע לאחר התקנה של קופת צדקה נוספת על חזית המעבר ל"סעודה האחרונה", והטמנה של קופה נוספת בתוך קיר המבנה. במהלך זה הוסרו קופות רבות, כשהאחרונות שבהם הוסרו בזמן שימור ה"קלוייסטר".

ביוזמת הרשות לפיתוח ירושלים, הוכנו שלטי הכוונה והסבר למתחם כולו, במטרה להחליף את בליל השלטים שנוצר לאורך עשרות השנים האחרונות. רוב שלטי הכוונה נמצאים עדיין באתרם. שלטי ההסבר נגנבו אך נמסרו לידינו מחדש לאחר שהסרנו בעצמנו שלטים

לכל אחד יש עיר ושמה ירושלים

שימור מתחם קבר דוד בהר ציון

אדר' אבי משיח

עבודה עדינה של השלמה ואיחוי. אריחים רבים שהתנתקו הוסרו מהקיר, וחוברו מחדש על בסיס חדש, יציב. כן שולבו על פי הצורך אריחים חדשים, הדומים לאלה המקוריים וסומנו בשנת ייצורם החדשה, כדי להשלים את מראהו השלם של הקיר.

חזיתות הפנים והחוץ של המתחם טופלו אף הם. במקרונות הקלויסטר שמדרום לחלל הקבר הוסרו כל תוספות הבנייה החדשות, ותחת טיח הצמנט נתגלו כתובות של צליינים גרמניים מהמאה ה־17. שלבי הקמתו של המתחם נראים היום בבירור ומקלים על הבנת שלבי התפתחותו.

עבודה רבה הושקעה בעבודות השימור בחזית המזרחית של קבר דוד. חזית זו, התוחמת את חדר הקבר ממזרח, ניזוקה רבות בעבר, כנראה בשל רעידות אדמה. לאחר פירוק התוספות המאוחרות,

נראו בבירור סימני ה"שיפוצים" בחזית, והתקבל פסיפס מעניין של טכנולוגיות בנייה וחומרי מליטה במגוון גוונים וטקסטורות. לשימור מגוון זה, המעיד על סיפורו רב־התפוכות של המקום, הותאמו כארבעה סוגים של חומרי מליטה, הקרובים בגוון ובמרקם לאלו המקוריים. בקידוחים שנערכו בקיר הוברר, כי ליבת הקיר עודנה ריקה ומנותקת בחלקה מהמבנה. לכן, דחוף היה למלא את הליבה בהזרקות של חומר מליטה רב, ולחברה למבנה בעוגנים.

צוותי השימור של מינהל השימור עדיין עובדים בימים אלו על חלקים שונים במתחם. העבודות צפויות להסתיים בתחילת שנת 2013, ולאחריהן, יש לדאוג כי האתר ינהל ויתוחזק היטב כדי שהשקעה מרובה זו לא תרד לטמיון.

המתחם, כולל זיהוי האתר ותיאור המקום בכתבי עולי הרגל. בהמשך, נסקר מצבו של המתחם, על מתחמי־המשנה שבו, כולל מצבו הפיסי־ההנדסי. כמו כן, נותח האתר מהיבטים שונים, והוערכו מרכיביו. על בסיסן של הערכות אלה גובשו מסקנות והוגשו המלצות לשימור המתחם ולפיתוחו.

תכנון השימור במתחמי האתר נערך בתיאום עם פרויקט שיקום המכלולים הציבוריים של מתחם קבר דוד³. במסגרת הפרויקט, המתחם מטופל, לראשונה מאז קום המדינה, מתוך ראייה תכנונית כוללת ואחידה. עבודות השימור החלו בשנת 2010, והן הבסיס לעבודות השיקום והפיתוח במקום. נערכו פעולות לייצוב קירות וקמרונות, הוסרו סכנות קיימות ונחשפו ערכי היסטוריים והאדריכליים המגוונים של המבנה, שהוסתרו מאחורי תוספות בנייה מודרניות שנוספו לאתר ברבות השנים.

לבו של הפרויקט הוא חלל הקבר: אולם המבואה, חדר התפילה וחדר הציון של הקבר. מקירות החלל פורקו כל תוספות הטיח, הצבע והשיש המודרניות. מתחתן נחשפו לראשונה אבני הבנייה המקוריות, אשר מספרות את סיפורו של המתחם ואת שלבי בנייתו לאורך התקופות הביזנטית, הצלבנית, הממלוכית והעות'מאנית. עוד נחשפו נישות חצובות וסימני גרפיטי שחרטו עולי הרגל בעבר.

מאמץ רב הושקע בשימור אריחי הקרמיקה המעוטרים, המצפים את קיר האבן החוצץ בין חדר התפילה לחדר הציון. עם השנים, נשברו ונפגעו אריחים רבים, ורבים אחרים נפלו ונעלמו. חלק גדול ממשטח הקרמיקה שעל הקיר ניתק ממנו כמעט במלואו, ונוצרה בטן חלולה המסכנת את המבקרים במקום. לשימור אריחי הקרמיקה הפגועים נדרשה

מתחם הר ציון וקבר דוד הוא מהמתחמים המרתקים והמורכבים בירושלים. הוא מאגד בתוכו מאות שנים של אמונות, פולחנים ומסורות, וכן רבדים של בנייה המעידים על מגוון שימושים, סגנונות בנייה וטכנולוגיות בנייה. הרשות לפיתוח ירושלים יזמה את שימורו של המתחם ואת שיקומו בשל היותו נתון בתהליך מתמשך של הידרדרות. העבודות מבוצעות בהדרגה בקבר דוד עצמו ובחזיתות המתחם, ובמהלך הוסרו סכנות ונערכו פעולות שימור כדי להתאימו לביקור של קהל רב. עבודות השימור מבוצעות על ידי צוות משמרים ממינהל השימור ברשות העתיקות¹.

חלל קבר דוד הוא מבנה מסיבי, רב־תקופתי, המבוסס על כנסייה גדולה ומפוארת מהתקופה הביזנטית, ששמה 'ציון הקדושה'. בסוף התקופה האסלאמית הקדומה נהרסה הכנסייה הביזנטית על חומותיה, והיא נבנתה מחדש בתקופה הצלבנית בשם 'גברתנו של הר ציון'. זו כנראה התקופה שבה התפתחה המסורת המזהה את הר ציון עם מקום קברו של דוד המלך. בתקופה הממלוכית הוקם מנזר פרנציסקני סמוך לכנסייה, ומאוחר יותר, נבנה גם ח'אן. העות'מאנים הפכו את קבר דוד למסגד, ואסרו את הכניסה אליו לכאלה שאינם מוסלמים. הם שיקמו את הקבר, והוסיפו לו מחר'אב לתפילה, אריחי קרמיקה מעוטרים ומחיצות הפרדה.

לפני עבודות השימור, נערך בשנת 2009 סקר ותיעוד מלא של המתחם². בסקר זה תועד בפירוט הרקע ההיסטורי והתכנוני של

1. בעבודות השימור השתתפו המשמרים ג'וני איבונבסקי, שירן סבג, עמית רוזנבלום, עליזה ואן זיידן, בניהולם של יורם סעד וערן חמו, וכן משמרי ענף התמחויות, בניהולו של ג'ק נגר.

2. בכתבי־הסקר שותפים האדריכלים נאור מימר, מרכס אידלקופ, רם שואף ואבי משיח, המהנדס יעקב שפר וההיסטוריונית אורית רמון.

3. תכניות השימור הוכנו על ידי המתכננים אבי משיח, יובל אברהם והמהנדס יעקב שפר.

בית יוצר יהודי ובית יוצר של הלגיון העשירי באזור מלון קראון פלאזה ובנייני האומה

ד"ר רון בארי ודנית לוי

▲ שרידים מבית היוצר של ימי הבית השני: מערה תת-קרקעית לייצור כלי חרס ולאחסון טיין; משמאל, כבשן לצריפת כלי חרס שנמצא מעל למערה.

▲ כתובת בעברית "חרדלא" שנחרטה על כן בבית היוצר
▼ דפוס חרס שנעשה בבית היוצר בשלב שבי המרד הראשון ומרד ברכובא

בחודשים יולי 2009 - מאי 2010 נערכה חפירה בחניון של מלון קראון פלאזה בירושלים, מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת אפריקה ישראל. האתר שוכן על

גבעה טרשית רחבה, המתנשאת לגובה 25 מ' מעל סביבתה. באזור, שחפרו בו בעבר מיכאל אביונה (1949, 1969), חיים גולדפוס ובני ארובס (1992-1993) ורינה אבנר (2003-2006), נתגלו בתי יוצר לכלי חרס, שהיו בבעלות משפחה או משפחות של קדרים. החפירות מלמדות, שהאתר נחלק לשני אזורים תפקודיים: מצפון לשדרות זלמן שזר (אזור התחנה המרכזית ומסילת הרכבת הקלה) השתרע כפר קדרים - במקום נמצאו מבנים פרטיים, חצרות, רחובות, מתקני מים, מקוואות טהרה, מתקנים למלאכות וכבשנים, ואילו מדרום לדרך יפו, על הגבעה הרחבה של מלון קראון פלאזה ובנייני האומה, היה אזור המלאכה, שיועד לבתי יוצר בלבד.

בית היוצר שנחשף בחפירתנו פעל למעלה מ-170 שנה, מימי הממלכה החשמונאית ועד לחורבן בית המקדש. על זהותם היהודית של הקדרים מעידים ממצאים רבים

חפירות באזור בנייני האומה נחשפו שרידי מחנה הלגיון הרומי והכפר היהודי שקדם לו. חופרים: ד"ר רון בארי ודנית לוי

ובכלי חרס, נועד לצורכי הלגיון הרומי העשירי שהתבסס בירושלים.

בשלב הבא, התמקמה באתר יחידה של הלגיון העשירי פרטנזיס, שהשתתף בדיכוי המרד הראשון בירושלים. היחידה ייסדה בית יוצר חדש בשטח בנייני האומה, והוא זה שנחשף ברובו בחפירותיהם של בני ארובס וחיים גולדפוס, כ-100 מ' מצפון לחפירתנו. בית היוצר של הלגיון העשירי שירת את הצבא הרומי, את הקולוניה איליה קפיטולינה - היא ירושלים הרומית, ואת סביבתה הכפרית. על נוכחותו של הלגיון הרומי באזור בנייני האומה מעידים כבשני יוצר חדשים, שנבנו במתכונת רומית-צבאית המוכרת גם ממקומות אחרים במערב האימפריה. בבית יוצר זה ייצרו כלי חרס אופייניים לצבא: כלי משתה מעוטרים, לבנים, צינורות חרס ורעפים רבים, הנושאים טביעת חותם של הלגיון העשירי.

לאחר עזיבתו של הלגיון העשירי את האזור, נבנתה במקום גת מלבנית גדולה, אשר המשיכה לשמש בתקופה הביזנטית כחלק ממכלול של מנזר שנבנה באזור. ■

שנחשפו בחפירה: מקווה טהרה ששימש את הקדרים והבטיח את טהרתם ואולי את טהרת כלי החרס; ספלי מידה וקערות מאבן גיר רכה; ידיות קנקנים, ועליהן טביעות חותם "ירשלים" ו"יהד", האופייניות לאזור יהודה בתקופה החשמונאית; כתובות ושמות עבריים, שנחרתו על כנים מחרס טרם צריפתם; ומאות מטבעות של מלכי החשמונאים, של שליטי בית הורדוס ושל הנוצבים. מטבעות השנה השנייה למרד הגדול ברומאים מלמדים שייצור כלי החרס נמשך עד ערב החורבן. נראה, שעם התקרבות הלגיונות הרומיים לירושלים והתהדקות המצור סביבה, עזבו התושבים את האתר, והקדרים ברחו אל תוך העיר או מצאו מקלט בכפרי הסביבה.

לאחר חורבן הבית השני התחדש ייצור כלי החרס באתר. לאור הממצאים נראה, כי הקדרים היהודים חזרו לייצר בכבשניהם, וכי הייצור, שהתמקד עתה בלבנים, ברעפים

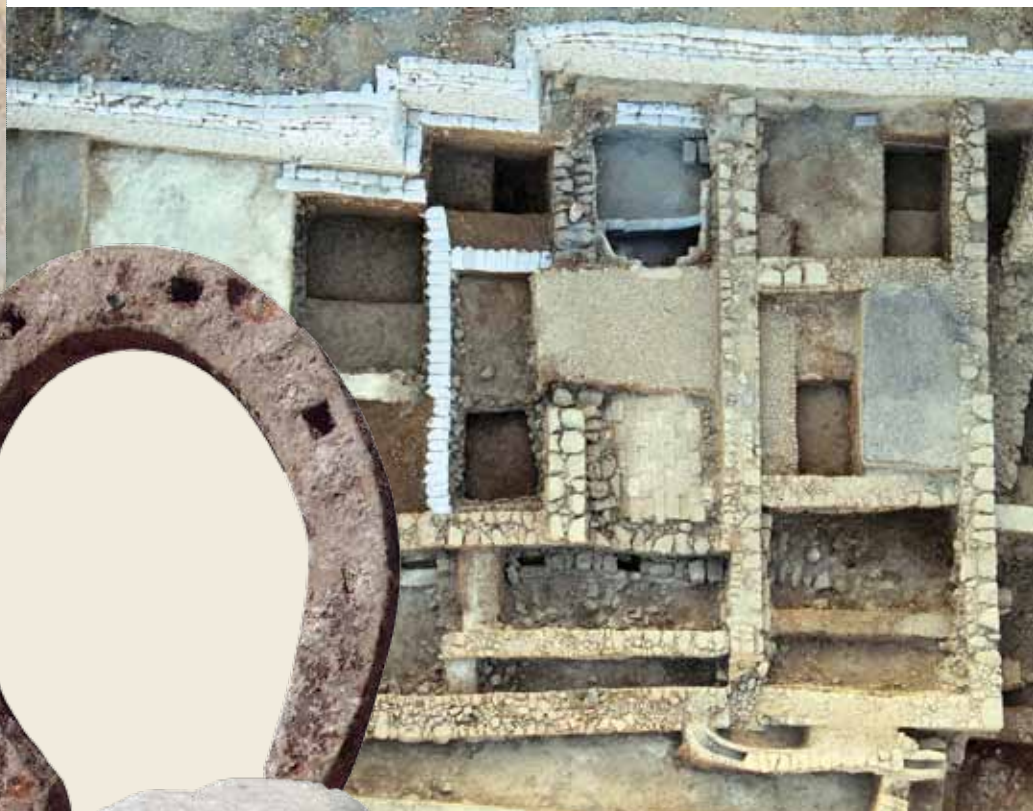
חפירה בפארק טדי

אירנה זילברבוד

בחפירה נחשף חלקית מכלול אדריכלי גדול מהתקופה הביזנטית: אולם גדול מרוצף פסיפס, מאגר מים שהשתלב בחצר וכמה חדרים. תכנית המבנה מכוונת לכיוון מזרח. גודלו של המבנה, ופריטי הבנייה שבו, ובעיקר רצפת הפסיפס ושברי הרעפים הרבים, מעידים

בשנים 2010-2011 נערכה חפירה, במימון קרן ירושלים, בשטח שיועד להקמת פארק על שמו של טדי קולק, ראש עיריית ירושלים לשעבר. הפארק ממוקם בחלקו העליון של גיא בן הינום, בין חוצות היוצר לבין שכונת מחילא.

כי היה זה מבנה גדול ומפואר. בתוך המכלול נמצאו שברי כלי חרס רבים; נרות, שחלקם מעוטרים בצלבים; כמאה מטבעות; שברי כלי זכוכית, ובהם גביעי יין; ושברי חלונות ורעפים רבים. ממצא מיוחד הוא שברים של קערות מבהט. להערכתנו, המכלול שימש מבנה ציבור, ואולי אף מנזר, והמבנה המרכזי היה כנראה כנסייה.

בחלקו הדרומי של שטח החפירה נחשף מבנה גדול. זהו המבנה היחיד שנותר מכל שכונת ג'זרת אל-ענב, שנוסדה בשנת 1894 ממערב לשער יפו וניטשה בשנת 1948. בחזיתו הדרומית של המבנה השתמרו כמעט בשלמותם החלונות והפתח הראשי, וביניהם קשתות שנישאו לגובה מרבי של 2 מ'; חלקן נסתמו במהלך תיקונים ושיפוצים מאוחרים. מעל הקשתות אפשר היה להבחין בקירותיה של הקומה העליונה. ■

▲ החפירה, מבט כללי
■ ממצאים מהמבנה

פארק טדי קולק הולך ונבנה בחלקו העליון של גיא בן הינום, מדרום לשער יפו. בחפירות במקום, בניהולה של אירנה זילברבוד, נחשפו מבנים מרשימים מהתקופה העות'מאנית ומנזר מהתקופה הביזנטית, המעידים על פארה של ירושלים שמחוץ לחומות העיר העתיקה.

"ירושלים לדור ודור" (יואל ד:20)

חגית נויגבורן

בפעילות של מרכז ארכיאולוגי ירושלים, המתרחשת בימים אלה בשכונת רמות בירושלים, משתתפים תושבי השכונה, אשר הבינו את ההזדמנות הייחודית שנקרתה להם... פנסינור, תושב השכונה, שוטט עם כלבו

דוגמת הממצא הקדום של חותמות הלגיון הרומי וחותם שביעית. תגובותיהם הנרגשות של התושבים לימדונו עד כמה הם העריכו את השתתפותו של המרכז הארכיאולוגי של רשות העתיקות בהפנינג זה, שכלל פעילות חינוכית חווייתית.

ייחודיות ליצור יין. בני נוער מהתיכון בשכונת רמות יוצאים בימים אלו לחשוף את הגתות, לנקותן ולתעדן, זאת לאחר שהם שמעו הרצאת מבוא על הארכיאולוגיה בכלל ועל העתיקות הנמצאות בשכונתם בפרט. השמועה נפוצה בשכונה, ואנו

עבודה קהילתית ביער רמות

בשנה האחרונה שמנו לנו למטרה, שכל בית ספר המשתתף בתכנית לארכיאולוגיה של המרכז הארכיאולוגי במתכונת שנתית, יאמץ לעצמו אתר עתיקות. בתכנית זו, בית הספר אחראי לאתר עתיקות הנמצא סמוך לו. אתרים אלה אמנם קטנים וזנוחים, אך יכולת הלמידה מהם גדולה מאוד. התלמידים סוקרים את סביבת האתר, מתעדים אותו לומדים אותו, ולבסוף אף מדריכים במקום ומספרים את סיפורו. העבודה באתר העתיקות מאפשרת לתלמידים למידה חווייתית, ושם נוצר החיבור הבלתי-אמצעי של הילדים והקהילה עם מורשת התרבות. חיבור זה מוליד גם את האחריות לשמירה על המורשת.

מקבלים פניות להשתתף בפרויקט מגורמים רבים, ובהם: כיתת נוער בסיכון, גני ילדים ותיירים מחו"ל.

זוהי דוגמה אחת לפרויקט קטן, שהתחיל מיזמה יפה ומהבנה של מה ירושלים טומנת בחובה. ההפתעה היא, שלמרות היכרותנו את ירושלים, אנו מגלים בה בכל פעם עתיקות "חדשות"....

בסוכות האחרון מרכז ארכיאולוגי ירושלים נטל חלק בהפנינג ססגוני שנוערך בדרך בית לחם בירושלים: "פסטיבל הלחם בדרך בית לחם". בין דוכני שוק האיכרים, בינות לבתי שכונת בקעה, הזמנו את התושבים לטחון חיטה באבני רחיים, להשתמש בחותמות לחם,

ביער רמות, לא הרחק מביתו, וגילה ביער חציבות שמשכו את תשומת לבו. הוא הבחין במשהו קדום ומעניין שבצבץ תחת מחטי האורן ואדמת הסחף. כאזרח טוב, הוא גייס את אשתו הפעלתנית, ושניהם פנו לרשות העתיקות ודיווחו על התגלית. הזוג לא נבהל משום בירוקרטיה, ופנו גם אל המינהל הקהילתי בשכונה, ומשם החלה להתגלגל היוזמה לקדם את פיתוחו של גן עתיקות קטן, שיספר את סיפור המקום מלפני 3,000 שנה ועד ימינו.

בחג פסח תשע"ב יצא הפרויקט לדרך, ו50 מתושבי השכונה יצאו לפלס שביל גישה אל החציבות המעניינות, שהתבררו כגתות

ירושלים, מרכז בין-לאומי, בראי המטבעות

ד"ר גבריאלה ביכובסקי

את שם העיר: CARTIS CIVITAS. מטמונים מסוג זה אופייניים לצרפת ולאגן הים התיכון, לאורך הדרכים שעברו בהן הצלבנים. עקב הידלדלותה של קופת הממלכה הצלבנית זרמו המטבעות האירופיים לאזורנו, והיו במחזור לצד המטבעות המקומיים. אפשר שאחידות המטמון מצביעה על כך, שהמטבעות הגיעו לירושלים יחד מאירופה. ייתכן שהמטמון היה שייך לצליין או לאביר, אשר הפקיד את אוצרו למשמרת בידי מסדר הטמפלרים.

בולה העופרת שייכת לאפיפיור אלכסנדר הג' (1159-1181 לסה"נ) ומקורה ברומא. בולות עופרת שימשו חותמות רשמיות על מסמכים חשובים, והשימוש בהן נפוץ בקרב בעלי תפקידים בממלכה הצלבנית. בולות אחדות התגלו באזורנו, אך בולות אפיפיוריות נדירות מאוד. זוהי הבולה הראשונה מסוגה שהתגלתה בארץ בחפירות ארכיאולוגיות מסודרות. בצדה האחד מופיע שם האפיפיור, ובצדה האחר - דיוקנותיהם של פטרוס ופאולוס הקדושים, אבות הכנסייה הנוצרית. מציאתה של בולה זו מלמדת על הקשרים ההדוקים שהתקיימו בין רומא לירושלים בתקופתו של האפיפיור אלכסנדר הג'. תקופת כהונתו נודעת בשל מספרם הרב של הצווים שהוא הטיל על ממלכת הצלבנים, ובפרט על מסדר הטמפלרים. ייתכן

שמטמון המטבעות והבולה היו חלק מהאוצרות שהמטמפלרים הותירו אחריהם ערב כיבוש ירושלים בידי צ'אלח אדין בשנת 1187 לסה"נ. ■

וצור. המטבעות המאוחרים במטמון מתוארכים לשנת 1095 לסה"נ, עת הייתה ירושלים נתונה תחת שלטון הסלג'וקים. אפשר להניח, שהמטבעות הובאו לעיר עם כיבושה מחדש על ידי הפטימים בשנת 1098 לסה"נ. זמן קצר לאחר מכן, בשנת 1099 לסה"נ, נכבשה ירושלים על ידי הצלבנים, ואז כנראה הוטמן המטמון. אחידות המטמון, ובו מטבעות שהיו במחזור בעת הטמנתו, ההחבאה החפוזה והעובדה שהבעלים לא חזרו לקחתו - כל אלה מצביעים על כך שהיה זה מטמון לשעת חרום.

מטמון מטבעות צרפתיים פיאודלים ובולה אפיפיורית

בשנים 1968 ו-1971 נתגלה סמוך להר הבית מטמון מטבעות מהתקופה הצלבנית, ובו מטבעות מצרפת ובולה אפיפיורית מעופרת מהמאה הי"ב לסה"נ. מקורם של שני ממצאים ייחודיים אלה באזור שהיה באותה עת בבעלות מסדר הטמפלרים. במטמון 75 מטבעות כסף סיגים (כסף ירוד), שנטבעו בעיר שארט (Chartres) ומטבע אחד שנטבע בבולוא (Blois). כולם מטבעות אנונימיים, כנראה מתקופתו של הרזון טיבו הה' (1152-1191 לסה"נ). כל המטבעות

משארטר שייכים לטיפוס זה: בפנים - דיוקן מסוגן של מלך פונה לימין, עטור כתר; ובגב - צלב וסיבוב כתובת הנושאת

מאז ומעולם שימשו המטבעות אמצעי לתשלום ולהעברת מסרים ממלכתיים, ועדות לקשרי מסחר, דת ותרבות. המטבעות שמצאו את דרכם לירושלים מלמדים על חשיבותה של העיר כמרכז קוסמופוליטי, דתי ותרבותי וכמוקד עלייה לרגל. בעתות שלום, משכה אליה ירושלים מבקרים, סוחרים ועולי רגל מכל הדתות. חשיבותה הפוליטית והאסטרטגית של העיר הביאה אליה בעתות מלחמה גם צבאות פולשים וכובשים. כל אלה השאירו את חותמם בעיר, בין השאר גם במטמוני המטבעות שנתגלו בחפירות ליד הר הבית.

מטמון מטבעות מהתקופה הפטימית

במטמון זהב מהתקופה הפטימית שהתגלה בחפירות ליד הר הבית בשנים 1968-1969 נמצאו חמישים ואחד מטבעות זהב בעריכים של דינר ורבע דינר, שזמנם 982-1095 לסה"נ. רוב המטבעות נטבעו בימי שלטונו של הח'ליף אל-מוסטנסיר (1036-1094 לסה"נ), ימיה המפוארים של השושלת הפטימית. תכולת הזהב הגבוהה במטבעות מעידה על כלכלה משגשגת בתקופה זו. רוב המטבעות מעוצבים בצורת עין שור מרכזית, וסיביה כתובות בשלושה מעגלים חד-מרכזיים. מרבית המטבעות נטבעו במצרים ובצפון אפריקה, במצר (קהיר, פוסטט), אלכסנדריה, מנסוריה ומהדיה; אחדים נטבעו בסוריה - טריפולי, עכו

שְׁלוֹה בְּאַרְמְנוֹתֶיךָ עתיקות ירושלים בכנסת ישראל

ד"ר חווה כץ

הבית השני. האבנים גדולות, בנויות גזית, בבנייה יבשה, ללא חומר מליטה, ומתאפיינות בסיתות שוליים. סגנון סיתות זה עוצב באמצעות אזמל משונן, שהותיר במרכז האבן זיז בולט ומהוקצע, ויצר משחקי אור וצל. האבנים הובאו למתחם הר הבית בעיקר ממחצבות קרובות שמצפון לעיר. משקלן נע משני טון לעשרות טונות, ואף יותר. משקלה של האבן שבתצוגה כחמש טון. כמו כן, מוצגות בגן כתובות הקדשה עתיקות בלטינית, ביוונית, בגאורגית ובערבית; פריטיכרכובים מעוטרים במוטיבים צמחיים מסוגניים; תוויו סתתים חקוקים באבן; עמודי מרפק מגולפים; ופסיפסים מרשימים. אחד הפסיפסים בתצוגה הוא הפסיפס שהתגלה בנחל קדרון, שעוטר את רצפת אולם הכניסה במנזר גדול. הקטע ששרד היה מעין שטיח, ובו מדליונים התחומים בעיטור חבל ובמוטיבים גאומטריים, ובכל אחד מהם משובץ בעל חיים. בין

מגוון נושאים, המלווים בהסברים ובהמחשות. כל המוצגים התגלו בסקרים ובחפירות ארכיאולוגיות שהחלו במאה ה־19 ונמשכים עד היום. בתערוכה 50 פריטים אדריכליים, ורובם נחשפים לקהל לראשונה. הפריטים האדריכליים המוצגים בגן משקפים את הבנייה המונומנטלית בירושלים לדורותיה, שבחלקה אף מתועדת בכתובים. בין הממצאים אבן מהפינה הדרומית־המזרחית של הר הבית, האופיינית לבנייה ההרודיאנית בשלהי ימי

כנסת ישראל יזמה רשות העתיקות את הקמתו של גן ארכיאולוגי ייחודי במטרה לקרב את הציבור למורשת התרבות של הארץ ולחזק את הקשר בין ההווה לעבר. הגן מאפשר הצצה לרבדיה של ירושלים לתקופותיה, וחושף טפח ממקורותיה. הקמת הגן התאפשרה הודות לתרומתו הנדיבה של שאול א' פוקס ומשפחתו, וארכה כשנה. התערוכה בגן מחולקת לשישה מתחמים, לפי תקופות, מימי הבית השני עד התקופה העות'מאנית. המוצגים בכל מתחם מאירים

הדמויות המעטות ששרדו זהו אייל ותמנון, שניהם אינם חלק מהנוף הירושלמי. הטבע היה מקור השראה לאמן, אך נראה שהוא אימץ דמויות ממקומות אחרים.

מסלול הביקור מאפשר גישה נוחה לאנשים עם מוגבלות בניידות. כל ההסברים כתובים בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית, והם מלווים באיורים ובתצלומים. הצמחייה עוצבה בהתאמה מלאה לכל חלקי הגן, והיא כוללת צמחים שהיו טיפוסיים לארץ ישראל בתקופות הקדומות. התצוגה, הצמחייה המגוונת שיוצרת הצללה והספסלים הפזורים ברחבי הגן יוצרים אווירה מיוחדת. הגן משמש מקום להתבוננות, להתרגעות ולחשיבה בפאתי משכן הכנסת הפעיל. הוא משולב במסלול הסיור המודרך בכנסת, ופתוח לציבור המבקרים.

אוצרת | ד"ר חוה כץ, רשות העתיקות
אדריכל | מלצר איגרא כהן - אדריכלים
מעצבת | רונית לומברוז

לוחות עץ מגולפים, הדפס על קרמיקה במתחם התקופות האסלאמיות. הלוחות המקוריים גולפו בתקופה האומיית, במאה ה' לסה"נ. הלוחות אינם אחידים באיכותם, באורכם ובעובייהם, ושימשו לעיצוב חלקים פנימיים במבנים: קורות, מחיצות, דלתות, מעקות ועוד. העיטורים נעשו בתבליט ובחריתה. הדגמים הצמחיים והגאומטריים ממשיכים מסורות מזרחיות ומערביות, בדומה ליצירות אמנות אחרות מאותה תקופה. הקומפוזיציה הכללית אחידה, אך הפרטים מצביעים על יצירתיות וחופש ביטוי אמנותי. מוצא: מסגד אל-אקצא

▲ אבן מחומת הר הבית מתקופת בית שני, אל מול הכנסת
▼ שבר של לוח אבן שעליו חקוקה כתובת הקדשה בלטינית, הרחוב ההירודיאני מדרום להר הבית

ירושלים של עתיד

הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל

ד"ר עוזי דהרי

רשות העתיקות פועלת למען עתיקות הארץ. היא אחראית לשימור העתיקות, אתרי העתיקות ואתרי מורשת התרבות - המשאב החשוב ביותר של המדינה. רשות העתיקות רואה לנכון לחשוף את הציבור בישראל לפעילות ענפה זו.

בקריית המוזיאונים בירושלים, לצד מוזיאון ישראל ומוזיאון ארצות המקרא, מקימה בימים אלה רשות העתיקות את 'הקריה לארכיאולוגיה של ארץ ישראל על-שם ג'י' וגי'ני שוטנשטיין'. הקריה תשמש בית פתוח לציבור, ויוצגו בה שלבי המחקר הארכיאולוגי, מעבדות המחקר ופעולות השימור. במקום תתאפשר הצצה לתוך מחסני אוצרות המדינה שמאוחסנים בהם מאות אלפי פריטי עתיקות חשובים. הקריה תאכלס גם את הספרייה הגדולה והחשובה ביותר במדינה לארכיאולוגיה של ישראל והסביבה, וכן ארכיון מדעי ובו מידע על אודות למעלה מ-20,000 אתרי עתיקות בישראל.

עד עתה השלמנו את שלב התכנון, עלידי האדריכל משה ספדיה, וסיימנו את עבודות החציבה במקום. בימים אלו נבחר קבלן ואנו מתעתדים להתחיל בבנייה. ■

פרויקט תיעוד מגילות יהודה "הספרייה הדיגיטלית של מגילות יהודה ע"ש ליאון לוי"

פנינה שור

של סימני כתב שנעלמו מהעין במהלך השנים, וכעת, באמצעות אורכי גל שמעבר לתחום הנראה, אלו עתידים לשוב ולהתגלות. צעד זה עשוי לפתוח צוהר חדש בחקר המגילות.

בכוונת רשות העתיקות להנגיש לציבור בכלל, ולחוקרים בפרט, את התצלומים ואת הטקסטים של המגילות באמצעות אתר אינטרנט, וכן לתמוך במחקר בכלים אינטראקטיביים שיכללו את המידע הטכני, התוכני ומקורות המחקר. העלאתם של תצלומי המגילות לרשת, לצד זיהוין, התעתיק שלהן ותרגומן, תיעשה בסיוע מרכז המחקר והפיתוח של Google ישראל. במערכת יפעלו מנועי חיפוש שיאפשרו הצלבה זמינה ומהירה של כל המידע שיועלה לרשת.

פרויקט ניטור המגילות והנגשתן נעשה בשיתוף עם מוסדות מחקר ואוניברסיטאות בארץ ובעולם. היוזמה לתיעוד ולדימות המגילות היא חלק ממאמצייה של רשות העתיקות לשמר את המגילות למען הדורות הבאים ולהרחיב את נגישותן לחוקרים ולציבור בארץ ובעולם. כל זאת בחשיפה חד-פעמית, בטכניקות ובשיטות תיעוד החדשניות ביותר הקיימות כיום ובלי לגרום להן נזק נוסף.

מאז התקנת המערכת בספטמבר 2011, הספקנו לצלם כ-140 לוחות, ובהם כ-1200 קטעי מגילות. איכות התצלומים מדהימה! ובקרוב אפשר יהיה לחזות בהם באינטרנט. אנו בשלבי סיום של פיתוח הגירסה הראשונה של התצלומים בשילוב עם המידע שילווח אותם באתר האינטרנט.

פרויקט שימור המגילות באמצעות תצלומים ספקטראליים יצא אף הוא לדרך מטעם רשות העתיקות בשיתוף עם האוניברסיטה העברית - המכון לכימיה, אוניברסיטת מזרח פיימונטה באיטליה וספריית הקונגרס בווינגטון, ארה"ב.

מאז גילוי המגילות, מעסיקה בעיית שימורן ותיעודן את החוקרים ואת המשמרים. חשיפת המגילות, הכתובות הן על קלף הן על פפירוס, והוצאתן ממערות מדבר יהודה ערערו את התנאים שבעטיים השתמרו המגילות במשך למעלה מ-2,000 שנה. לצד מספר מועט של מגילות גדולות נמצאו אלפים רבים של קטעי מגילות קטנים וקרעים. את הקטעים חיברו חוקרי המגילות הראשונים, ואלה הונחו בכ-1200 לוחות זכוכית.

רק פעם אחת, סמוך לגילויין בשנות ה-50 וה-60 למאה ה'כ', צולמו כל אלפי קטעי המגילות (באינפרא-אדום). מאז, חקר המגילות ופרסומן מבוסס בעיקרו על תצלומים אלו. במשך ארבעת העשורים שחלפו מאז הגילוי ועד להקמת מעבדת שימור המגילות של רשות העתיקות, צולמו קטעי המגילות מעט מאוד, אם בכלל. גם מאז הקמת המעבדה צילומן נעשה בעיקר לצורכי שימור ותיעוד, או על פי בקשות פרטניות של חוקרים למטרות מחקר ופרסום. כיוון שכך, אין תיעוד מפורט של כלל המגילות. תיעוד מסוג זה חשוב הן לתיעוד מבוקר, הנחוץ למעקב השימורי, הן לצורכי מחקר.

בראשית שנות ה-2000, במהלך חיפוש אחר פתרונות לסוגיות שימור שטרם נפתרו, הוצע לרשות העתיקות לבדוק את האפשרות לנטר את מצב שימורן של המגילות באמצעות צילום מולטי-ספקטראלי. לאחר שבחנה רשות העתיקות את מטב טכנולוגיות הדימות (Imaging) ומערכות המידע, נבחרה המערכת שתצלם (תדמה) כל קטע וקטע באורכי גל משתנים, ובאמצעותם יתבצע מעקב אחר מצב שימור המגילות לאורך שנים בצורה מדויקת שאינה פולשנית. טכנולוגיית הצילום החדשנית תאפשר גם איתור מחדש

מערכת | מירב שי - מערך הסברה, גלי צברי - אנף משאבי אנוש
 מכתבים למערכת | meyrav@israntique.org.il, gali@israntique.org.il

תכנים | אדר' אבי משיח, אירנה זילברבוד, אלי שוקרון, אלכסנדר און, ד"ר גבריאלה ביכובסקי, ד"ר גדעון אבני, ד"ר ג'ון זליגמן, ד"ר דוד עמית, דנית לוי, חגית נויגבורן, ד"ר חוה כץ, ד"ר חיים ברבה, יאנה צ'חנוביץ, יבגני איבנובסקי, ד"ר יובל ברוך, ד"ר יחיאל זלינגר, יעקב ביליג, ד"ר עוזי דהרי, עמית ראם, פנינה שור, ד"ר צבי גרינהוט, ד"ר רון בארי, ד"ר רינה אבנר, אדר' שחר פוני, שלומית וקסלר-בודולח איורים, הדמיות ותצלומים |

אדר' אבי משיח, אלבטרוס צילומי אוויר בע"מ, אסף פרץ, ארכיון רשות העתיקות, ד"ר גדעון אבני, ד"ר ג'ון זליגמן, ולדמיר נייחין, חגית נויגבורן, יאיר מדינה, יבגני איבנובסקי, יעל יולוביץ, מריאנה סלצברגר, משה ספדיה אדריכלים בע"מ, נדב זיק, ניקי דוידוב, סטודיו אבידני - ירושלים,

צילה שניב, קלרה עמית, אדר' שחר פוני, שי הלוי

Sky View, Library of Congress Archive (Matson Collection)

עריכה גרפית | ערן צירמן עריכת לשון | רחל קודישושידי

תודות | ד"ר גדעון אבני, יעל ברשק, נגה זאבי, סילביה קרפיוקו, רעות אליה, רענן כסלו

